

IZGRAĐIVANJE POVJERENJA U IZBORNI PROCES U CRNOJ GORI

Kako spriječiti političku korupciju u izbornom procesu?

APSTRAKT

Politička korupcija je ozbiljan problem u Crnoj Gori, koji utiče na povjerenje javnosti u pravičnost izbornog procesa i javnih institucija. Mnogo primjera političke korupcije je otkriveno tokom posljednjih godinu dana, ali do značajnog pomaka je došlo kada su objavljeni snimci sa sastanaka vladajuće političke partije, na kojim njeni najviši funkcioneri razmatraju izborne strategije zasnovane na korišćenju državnih resursa u partijske svrhe.

Nakon predsjedničkih izbora došlo je do političke krize, a opozicija je optužila vladajuću partiju za izbornu prevaru. Istovremeno, iz međunarodne misije za praćenje izbora saopšteno je da su izbori sprovedeni profesionalno i efikasno, međutim izražena je zabrinutost zbog mogućih zloupotreba državnih resursa u izborne svrhe. Evropska unija je snažno insistirala na sprovođenju odgovarajućih istraga i unaprijeđenju postojećeg pravnog okvira. Konkretnih rezultata još uvijek nema.

Ovaj dokument se bavi analizom ključnih problematičnih oblasti i opisom različitih vrsta prijavljenih zloupotreba, pokušavajući da razumije moguće mehanizme za nezakonito finansiranje izborne kampanje, prije svega kroz zapošljavanje u javnom sektoru i raznovrsne jednokratne novčane uplate iz državnog budžeta. U dokumentu su opisane i potencijalne nepravilnosti u biračkim spiskovima koje bi mogle uticati na izborni rezultat, i prezentovani nedostaci pravnog okvira kojim se uređuje finansiranje političkih partija i birački spiskovi. Dokument sadrži analizu političke, tužilačke i administrativne istrage i procesa izrade novih zakonskih propisa. Na osnovu svih informacija i analiza zakona u drugim državama, u posljednjem dijelu ovog policy paper-a MANS daje konkretne preporuke za unaprijeđenje u ovoj oblasti.

An EU Funded Project

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Federal Department of Foreign Affairs FDFA

European Fund for the Balkans
Bringing the Western Balkans closer to the European Union

Ovaj policy paper je podržan od strane velikog broja donatora kroz projekte koje sprovodi MANS u odnosu na transparentnost, odgovornost i povjerenje u izborne procese u Crnoj Gori. Evropska unija, kroz Delegaciju Evropske unije u Crnoj Gori i švajcarsko Ministarstvo spoljnih poslova podržali su jednogodišnju inicijativu usmjerenu prema povećanju transparentnosti, odgovornosti i povjerenja u izborne procese u Crnoj Gori. Njemački Savjet za inostrane odnose, uz podršku njemačkog Ministarstva spoljnih poslova, Evropski fond za Balkan i Think Tank fond Fondacije Otvoreno Društvo podržali su MANS u istraživanju raznih politika vezanih za izbore. Mišljenja i stavovi izneseni u materijalima konferencije kao i za vrijeme same konferencije ne mogu se smatrati pogledima donatora koji su podržali ovaj događaj.

SADRŽAJ

APSTRAKT	1
UVOD	3
I KLJUČNE PROBLEMATIČNE OBLASTI	5
A. Zloupotrebe državnih resursa	5
A.1. Predizborno zapošljavanje	6
A.2. Socijalna pomoć	8
A.3. Druge vrste predizbornih troškova	9
A.4. Izgradnja infrastrukture	11
B. Nepravilnosti u biračkim spiskovima	13
B.1. Pomaganje ili podmićivanje siromašnih?	14
B.2. Promjene biračkih mjesta u posljednjem trenutku	14
B.3. Više glasača nego stanovnika	15
B.4. „Ostale izmjene”	16
C. Mogući izvori informacija	16
D. Šematski prikaz prijavljenih nezakonitih uticaja na izborni proces	18
E. Nedostaci pravnog okvira	19
E.1. Zakon o finansiranju političkih partija	19
E.2. Zakon o biračkim spiskovima	20
II INSTITUCIONALNI ODGOVOR	21
A. Parlamentarna istraga	21
B. Tužilačka istraga	22
C. Administrativna istraga	22
D. Skupštinska Radna grupa	23
III POLITIČKI KONTEKST	24
IV STAVOVI KLJUČNIH DONOSILACA ODLUKA	25
V MOGUĆI SCENARIJI	26
VI PREPORUKE	27
A. ZLOUPOTREBE DRŽAVNIH RESURSA	27
B. NEPRAVILNOSTI U BIRAČKOM SPIKU	28
B.1. Prioritetne preporuke	28
B.2. Srednjoročne preporuke	29

UVOD

Crna Gora je još uvijek u procesu tranzicije, a politička korupcija je jedan od ključnih problema koje treba riješiti na putu ka Evropskoj uniji (EU). Prvi korak u prevazilaženju ovog problema jeste priznavanje da on postoji. Dokaz za postojanje ovog problema su pružile i vladajuća i opozicione partije kada su glasale za formiranje skupštinskog Anketnog odbora i Radne grupe za izmjenu izbornog zakonodavstva 31. maja 2013. godine.

Ovaj dokument će se fokusirati na zloupotrebu državnih resursa i javnih ovlašćenja u toku predizborne kampanje, kao elemente političke korupcije.

Politička korupcija je bila glavna tema tokom posljednjih parlamentarnih, lokalnih i predsjedničkih izbora koji su održani prošle godine.¹ Brojne optužbe na račun većinske vladajuće partije, Demokratske partije socijalista (DPS), koje se odnose na zloupotrebu državnih resursa i javnih ovlašćenja tokom predizbornih kampanja, i dalje dovode u pitanje pravičnost i tačnost izbornih rezultata.

Početkom 2013. godine, afera „Snimak” koju je objavio dnevni list „Dan” objelodanila je razgovor između visokih funkcionera vladajuće partije o tome kako da se dobije više glasova kroz zloupotrebu državnih resursa i javnih ovlašćenja.² Na snimku se čuju najviši zvaničnici DPS-a koji govore o zapošljavanju svojih birača, davanju jednokratne socijalne pomoći, subvencija i drugih beneficija u zamjenu za glasove, ali i o zloupotrebi biračkih spiskova. Afera je izazvala ozbiljnu zabrinutost u pogledu pravičnosti izbora i njihovih rezultata.

¹ Parlamentarni izbori su održani 14. oktobra 2012. godine, lokalni izbori u Nikšiću i Andrijevici 9. marta 2013. godine, lokalni izbori na Cetinju, u Mojkovcu i Petnjici održani su 16. novembra 2013. godine, dok su predsjednički izbori održani 7. aprila 2013. godine.

² Deset audio snimaka sa sjednice Predsjedništva Demokratske partije socijalista su dostupni na sajtu: www.dan.co.me.

Ovaj problem je posebno dobio na značaju nakon posljednjih predsjedničkih izbora, kada je pobjednički kandidat imao oko 7.000 glasova više od svog protivkandidata. Prije izbora, oba predsjednička kandidata su osporila zakonitost biračkog prava za upravo taj broj birača, ali institucije nisu postupile po njihovim inicijativama za provjeru regularnosti biračkog spiska.

Nakon održavanja predsjedničkih izbora, politička korupcija je bila jedan od glavnih razloga za zajednički protest svih opozicionih stranaka, i za bojkot parlamenta od strane najveće opozicione političke koalicije, Demokratskog fronta (DF), čiji lider je bio predsjednički kandidat.

Opozicija je tvrdila da postoje jasni dokazi o zloupotrebama državnih resursa i da je na sam dan održavanja izbora bilo raznih nepravilnosti u procesu glasanja, koje su dovele do nelegitimne pobjede kandidata vladajuće partije³. Slične izjave stigle su i iz redova manje članice vladajuće koalicije, Socijaldemokratske partije (SDP).⁴

Međunarodni posmatrači koji su nadgledali izbore pozvali su državne institucije da obezbijede da izborni proces prođe bez zloupotreba državnih resursa i da se pozabave pitanjem zabrinutosti javnosti u pogledu tačnosti biračkog spiska.⁵ EU je u više navrata zahtijevala „politički i pravosudni” nastavak rješavanja afere, kako se ne bi ugrozilo pristupanje Crne Gore Evropskoj uniji.⁶ To bi

³ Izjava predsjedničkog kandidata, Miodraga Lekića. B., M., Lekić: *Izbori u CG su pokradeni, dokazaćemo!*, Podgorica, Telegraf, 9. april 2013.

⁴ Izjava člana SDP-a i poslanika Džavida Šabovića. MINA, Šabović: *Bilo je krađe na izborima*, Podgorica, Vijesti online, 21. april 2013.

⁵ OEBS/ODIHR Međunarodna misija za posmatranje izbora, *Izveštaj o preliminarnim nalazima i zaključcima*, Podgorica, 8. april 2013.

⁶ Izjava Šefa Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori, Nj. E. Ambasadora Mitje Drobniča objavljena u dnevnom listu DAN.

Policy Paper

značilo da parlament treba da preuzme odlučniju ulogu u rješavanju problema i mijenjanju zakonodavnog okvira, kao i da tužilaštvo treba da sprovodi efikasne istrage u vezi sa zloupotrebama državnih resursa.

Međutim, Anketni odbor je zaključio rad bez postizanja političkog sporazuma⁷, i dostavio Skupštini tehnički izvještaj na usvajanje, a tužilaštvo je ubrzo zaključilo da nije bilo korupcije među visokim funkcionerima vladajuće partije, već se preusmjerilo na istragu nekoliko predmeta korupcije na nižim nivoima⁸. Skupštinska Radna grupa i dalje revidira šest novih izbornih zakona⁹ i priprema amandmane, iako je rok za to istekao. Zbog kašnjenja i nepostizanja političkog dogovora, opozicija je nedavno preispitivala svoje učešće u Radnoj grupi, optužujući DPS za opstrukcije u radu.¹⁰

Nekoliko nevladinih organizacija u Crnoj Gori pratilo je izborni proces na sam dan održavanja izbora, kao i opštu primjenu Zakona o finansiranju političkih partija.¹¹ Međutim, nijedna od njih nije se bavila zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja prije izbora.

Kao NVO koja se bori proti korupcije i posjeduje značajnu ekspertizu na tom polju, MANS je preuzeo aktivniju ulogu u rješavanju dva glavna problema izbornog procesa: zloupotrebe državnih resursa u izborne svrhe i nedostatka

transparentnosti u biračkim spiskovima i nepravilnostima u njima. Ovaj dokument sadrži objašnjenje razloga i načina manifestovanja ovih problema i predlaže konkretne i održive korake za prevazilaženje glavnih prepreka u obezbjeđivanju fer i demokratskih izbora.

METODOLOGIJA

Ovaj dokument je izrađen na osnovu detaljnih desk istraživanja zvaničnih dokumenata, registara i informacija dobijenih od građana, lica koja prijavljuju korupciju i medija; i kroz analizu uporednih praksi susjednih zemalja i širok spektar konsultacija sa relevantnim društvenim akterima.

MANS je istraživao moguće zloupotrebe državnih resursa po prijavama od strane građana koji su bili učesnici ili svjedoci političke korupcije, a na osnovu zvaničnih dokumenata pribavljenih u skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama.

U cilju istrage konkretnih slučajeva, MANS je prikupljao podatke iz javnih elektronskih registara. U nekoliko slučajeva, ključnu ulogu u otkrivanju informacija o nepravilnostima imali su državni službenici koji su prijavljivali nepravilnosti u svojim institucijama.

Neki podaci koji su iskorišteni za izradu ovog dokumenta su dobijeni kroz rad u skupštinskoj Radnoj grupi za izgradnju povjerenja u izborni proces i kroz rad Anketnog odbora.

U izradi ovog dokumenta MANS je koristio zvanične strateške dokumente, kao što su Akcioni plan za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala¹², Akcioni plan za Poglavlje 23 - Pravosuđe i temeljna prava¹³ i

M., Bo., *Zaustavićemo pregovore ako se ne rasvijetli 'Snimak'*, Dnevni list DAN, Podgorica, 25. maj 2013. godine. U posljednjem Izvještaju o napretku Crne Gore za 2013. godinu, Evropska komisija je navela: 'Potrebno je uložiti velike napore kako bi se spriječila zloupotreba državnih resursa u predizbornim kampanjama.' Evropska komisija, Izvještaj o napretku Crne Gore za 2013. godinu, Brisel, 16. oktobar 2013.

⁷ Pavlović, Koča, Tehnički izvještaj, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. jul 2013.

⁸ Vučković, Veselin, *Informacija*, Vrhovno državno tužilaštvo, Podgorica, 4. oktobar 2013.

⁹ Radna grupa revidira: Zakon o biračkim spiskovima, Zakon o ličnoj karti, Zakon o registrima prebivališta i boravišta, Zakon o izboru odbornika i poslanika, Zakon o finansiranju političkih partija i Zakon o crnogorskom državljanstvu.

¹⁰ CDM, *Bulatović: Zbog 'Snimka' moguć i totalni bojkot Parlamenta*, dnevni list DAN, Podgorica, 20. oktobar 2013.

¹¹ Centar za monitoring i istraživanje, (CEMI), *Upotreba državnih resursa u toku izborne kampanje*, Podgorica, 2010.

¹² Dokument dostupan na:

http://www.antikorupcija.me/en/index.php?option=com_phocadownload&view=category&id=7:strategy-and-action-plan.

¹³ Dokument dostupan na:

<http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=138837&rType=2>.

Akcionni plan za Poglavlje 24 - Pravda, sloboda i bezbjednost¹⁴.

MANS je dostavio upitnike, i sproveo konsultacije i razgovore sa svim relevantnim akterima - članovima raznih političkih stranaka, institucija, civilnog društva, medija i međunarodne zajednice.

Skupštinska Radna grupa već primjenjuje zaključke ovog dokumenta u svom radu.

I KLJUČNE PROBLEMATIČNE OBLASTI

A. ZLOUPOTREBE DRŽAVNIH RESURSA

Konstantne optužbe iz redova opozicije i organizacija civilnog društva da vladajuće stranke zloupotrijebljavaju državne resurse u cilju dobijanja političke podrške privukle su veliku pažnju javnosti prije izbora.

Audio snimci¹⁵ sa sjednica vladajuće stranke koji su procurili u javnost pokazuju da su mnogi partijski funkcioneri razmatrali moguće zloupotrebe državnih resursa u izborne svrhe.

Snimci sadrže izjave lidera DPS-a, u kojima on opisuje nešto što bi se moglo kvalifikovati kao strategija partije za privlačenje birača¹⁶.

“Moramo sagledati da li smo u stanju da na kvalitetan način izađemo u susret njegovom očekivanju nekim eventualnim *slobodnim radnim mjestom*.

Da li smo u prilici da mu ponudimo neku alternativnu mogućnost za rješavanje problema nezaposlenosti, recimo kroz odobravanje *kredita* i ohrabrivanjem da krene u izazove preduzetništva.

Ako nismo u stanju da ponudimo kvalitetno rješenje treba onda da vidimo da li možda imamo neko *privremeno* koje će na nekoliko mjeseci riješiti njegov problem i sačekati trajno rješenje.

Napokon, ako nemamo ništa od toga, a suočavamo se sa čovjekom koji nije u stanju da obezbijedi elementarnu egzistenciju za sebe i svoju porodicu, treba da vidimo imamo li neke druge mogućnosti, neku vrstu *socijalne pomoći* čovjeku u nevolji dok se stvori prilika za njegovo zaposlenje”.

Milo Đukanović, lider DPS-a

¹⁴ Dokument dostupan na:

<https://www.google.me/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCKQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.gov.me%2FResourceManager%2FFileDownload.aspx%3Frid%3D138838%26rType%3D2&ei=PLesUrQ8AaSAywOeo4HADw&usg=AFQjCNEf-LKrQc7Q2XMTyLJUgmBLn7t17Q&bvm=bv.57967247,d.Yms>

¹⁵ Ovi snimci su dostupni javnosti putem portala Dnevnog list „Dan“ na linku www.dan.co.me.

¹⁶ Radenovic, V., *Jedan zaposleni donosi četiri glasa DPS-u*, dnevni list DAN, Podgorica, 15 februar 2013.

MANS je istraživao moguće zloupotrebe državnih resursa prije i tokom izbora u 2012. i 2013., na osnovu zvaničnih dokumenata dobijenih u skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama, ali i na osnovu prijava građana koji su bili akteri ili svjedoci političke korupcije.

Zakonom o finansiranju političkih partija (ZFPP) zabranjuje se povećanje budžetskih rashoda u toku predizborne kampanje. Praksa, pak, pokazuje da je Vlada uplaćivala visoke iznose pojedincima neposredno prije izbora.

Najčešći oblici moguće zloupotrebe državnih resursa su se odnosili na

- zapošljavanje u javnoj upravi,
- raspodjelu socijalnih davanja,
- obezbjeđivanje poljoprivrednih kredita, naknade štete usljed elementarnih nepogoda i druge naknade iz državnog budžeta,
- investicije u infrastrukturu.

Osim ovih oblika, bilo je i prijava koje se odnose na kupovinu glasova gotovinom čije je porijeklo nepoznato, dok je zapaženo i nekoliko slučajeva u kojima su glasači opozicije bili izloženi različitim vrstama pritiska, posebno oni koji su zaposleni u javnoj upravi.

A.1. Predizborno zapošljavanje

Stopa nezaposlenosti u Crnoj Gori je veoma visoka i veliki broj građana se suočava sa egzistencijalnim problemima¹⁷. ZFPP-om se zabranjuje oglašavanje slobodnih radnih mesta kao i većina oblika zapošljavanja u javnom sektoru u predizbornom periodu.

Međutim, slučajevi koji su otkriveni prije prethodnih izbora navode na sumnju da je vladajuća partija koristila **zapošljavanje u**

javnom sektoru kao strategiju za kupovinu glasova¹⁸.

Na objavljenim audio snimcima sa sastanaka visokih funkcionera DPS-a, lider te partije objašnjava kako postoji veliki kapacitet za zapošljavanje u javnoj upravi, što će doprinijeti ciljevima partije¹⁹, dok visoki funkcioner partije kaže da svaki zaposleni donosi najmanje četiri glasa DPS-u²⁰. Ovo je izazvalo ozbiljnu sumnju oko regularnosti procedura zapošljavanja, naročito u predizbornim mjesecima.

“Niko od nas neće da urušava nijedan sistem time što ćemo gurati što više zaposlenih protivno ekonomskim rezonima i tako dalje, ali znamo da ne govorimo o ta dva pola, ili-ili. Nego, postoji jedan ogroman prostor u sredini koji se može pametno iskoristiti i da se zadovolje određeni politički interesi i da se sačuva ekonomska održivost tih sistema”.

Milo Đukanović, lider DPS-a

“Hajde da pomognemo čovjeku da se zaposli i imaćemo efekat četiri glasa za DPS!”

“Pripremajući se za predstojeće izbore u Zavodu za zapošljavanje pokrenuli smo nekoliko projekata... Imamo svakodnevne kontakte sa predsjednicima odbora DPS-a u svim opštinama jer želimo da prije svega zaposlimo svoje ljude”.

“Planirano je da ih bude 6.000, a mi ćemo ove godine zaposliti preko 8.000 ljudi sa evidencije Zavoda za zapošljavanje, prije svega onih koji podržavaju program DPS-a.”

Zoran Jelić, Poslanik u Skupštini i bivši direktor Zavoda za zapošljavanje, sadašnji savjetnik direktorice Zavoda, Vukice Jelić, njegove supruge

¹⁷ Zvanična statistika za oktobar 2013. godinu koju je izradio MONSTAT pokazuje da u Crnoj Gori ima preko 33.000 nezaposlenih, dok je zvanična stopa siromaštva u stalnom porastu, posebno na sjeveru.

¹⁸ Vesovic, M, *Brano pritiska direktore da zapošljavaju članove DPS-a*, dnevni list DAN, Podgorica, 1. april 2013.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Kosović, Srđan, Audio snimak: Izborna strategija DPS-a - Jedan zaposleni, četiri glasa, Podgorica, 15. februar 2013. Ovaj

Policy Paper

Jedan od ovih primjera pojavio se u junu 2012. godine, samo mjesec dana uoči raspisivanja parlamentarnih izbora, Vlada je pripremila **Zakon o stručnom osposobljavanju 4.500 visokoškolaca** kroz pripravnički staž, iako to nije bio dio godišnjeg plana rada Vlade za tu godinu. Skupština je usvojila Zakon u julu, a konkurs je bio otvoren do jedan dan nakon održavanja izbora.²¹

Ovaj zakon bi se generalno mogao okarakterisati kao pozitivan iskorak, da nije stavljen u predizborni kontekst. Međutim, njegov predizborni kontekst potvrđuje činjenica da Crna Gora već ima previše zaposlenih u javnom sektoru, a značajan nedostatak sredstava za održavanje takve administracije²². Implementacija ovog zakona iziskuje dodatna sredstva za isplatu pripravnika, dakle stvara se dodatni pritisak na već oslabljeni budžet Crne Gore.

U to vrijeme, kako se može čuti na audio snimcima sa sjednica DPS-a koji su procurili u javnost, funkcioneri te partije diskutovali su o tome kako obezbjeđivanje pripravničkog staža utiče na birače²³.

“Mogu da kažem da nijedan naš član koji se obratio radi pripravničkog staža nije ostao bez zaposlenja”.

Jovan Martinović, šef lokalnog odbora DPS-a na Cetinju

“Moram da iskažem ovdje zadovoljstvo brojem pripravničkih mjesta koje je dalo Ministarstvo zdravlja, Ministarstvo prosvjete i Agencija za zaštitu životne sredine i to nam je dalo dodatnu snagu i vjerujem bolji izborni rezultat na ovim izborima”.

Budimir Dabetic, šef lokalnog odbora DPS-a u Beranama

Ukupno je zasnovan na pretpostavci da prosječna crnogorska porodica ima četiri člana.

²¹ MANS, *Izveštaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlaštenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012. godine*, Podgorica, novembar 2012.

²² V., J., *Pripremili šest hiljada otkaza*, dnevni list DAN, Podgorica, 28. November 2013.

²³ Vešović, M., Radenovic, V., *Štete od poplava platiti samo članovima DPS-a*, dnevni list DAN, Podgorica, 28. februar 2013.

Ubrzo nakon toga, MANS je otkrio nepravilnosti u ugovorima o radu sklopljenim u Agenciji za zaštitu životne sredine²⁴.

U novembru 2013. godine, dnevni list „Dan” objavio je video snimak, na kom je ovog puta akter visoki funkcioner DPS-a i poslanik Husnija Šabović, koji govori o zapošljavanju pristalica DPS-a u javnom preduzeću „Nacionalni parkovi Crne Gore”.

Otkriveni slučajevi i snimci indiciraju da su **direktori javnih ustanova provjeravali sa partijskim strukturama da li su kandidati koji su se prijavili na slobodna radna mjesta članovi vladajuće partije**²⁵.

“U nekim pojedinačnim slučajevima dobijamo signale sa terena i informacije da se ponekad zaposli negdje neko ne uz protok informacija preko opštinskog odbora ili lokalne uprave, već kolateralom koja je možda i realna, i možda i treba tako. Ali ipak zbog jednog jačanja potencijala DPS-a i onoga na čemu mi radimo, ja bih ipak, zamolio, ovaj i da se čuje to, da to ide preko opštinskog odbora ili lokalne uprave jer imamo tu komunikaciju, imamo punu saradnju i zaista treba da nastavimo tako”.

Miodrag Đurović, šef lokalnog odbora DPS-a u Danilovgradu

“Jedna radna grupa je bila zadužena da prati rad u javnim ustanovama i preduzećima i organima javne uprave. Prije svega tamo gdje imamo naše kadrove na rukovodećim pozicijama i da sagledamo kakve su aktivnosti u tim preduzećima vezano za zapošljavanje naših partijskih članova”.

Ivan Novosel, šef lokalnog odbora DPS-a u Tivtu

²⁴ Radenovic, V., *Uhvaćena na djelu preko ugovora o djelu*, dnevni list DAN, Podgorica, 21. februar 2013.

²⁵ Vešović, Marko, *Pripravnike primaju kad odobri DPS*, dnevni list DAN, Podgorica, 19. februar 2013. Vešović, M., Radenovic, V., *Eliminišimo Janka da preuzmemo Željezaru*, dnevni list DAN, Podgorica, 27. februar 2013. Radenovic, V., *Direktori popisivali za*

Policy Paper

Problem je dobio na značaju od kada se u javnosti pojavila informacija o direktorima javnih ustanova koji su popisivali političko opredjeljenje državnih službenika i pokušavali da utiču na njih²⁶. Nepovjerenje u objektivnost postupka zapošljavanja poraslo je nakon što je u javnost procurio audio snimak na kom se mogu čuti izjave o eliminisanju radnika koji su pristalice opozicije ili lidera sindikata²⁷.

“Svaki direktor u svom preduzeću mora da da tačan spisak onih koji treba da glasaju, svaki sekretar sekretarijata i tako dalje”.

Boro Lazović, šef lokalnog odbora DPS-a u Budvi

Slučaj na Cetinju otkriva još jedan mogući mehanizam uticanja na birače - zapošljavanje u privatnim preduzećima kojima su prethodno date državne subvencije za isplatu tih zarada.

Tako na primjer, pred nedavne lokalne izbore, gradonačelnik Cetinja potpisao je ugovor sa privatnom kompanijom za koju je izdvojeno 25.600 eura iz opštinskog budžeta za zapošljavanje 16 novih radnika²⁸.

Takođe, bilo je i prijava o vršenju pritiska na radnike u nekim privatnim firmama čiji su vlasnici bliski vladajućoj partiji. Na primjer, radnici jedne privatne firme su izjavili da su bili primorani da nose majice koje promovišu DPS, a dvoje zaposlenih je dobilo i otkaz.²⁹

Svi ovi slučajevi mogu navesti na zaključak da je praksa u Crnoj Gori neusklađena sa

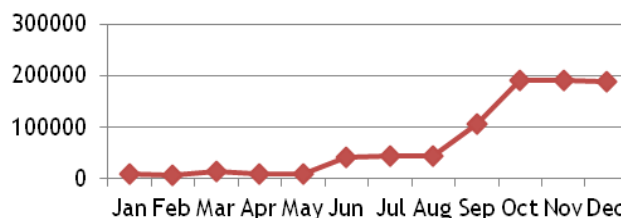
zakonomodavnim okvirom, stvarajući nezdravu atmosferu među građanima.

A.2. Socijalna pomoć

Zvanična dokumenta do kojih je došao MANS pokazuju da izdaci za socijalnu pomoć značajno rastu u predizbornim periodima. Ovo bi mogao biti znak da se ta sredstva zloupotrijebljavaju u izborne svrhe, tj. za kupovinu glasova.

Dokumenti pokazuju da su izdaci za jednokratnu novčanu pomoć značajno uvećani prije izbora. Samo u oktobru 2012. godine, raspodijeljeno je 190.000 eura, što je više od iznosa koji je izdvojen u prvih osam mjeseci te godine (v. grafikon 2).

Jednokratna novčana pomoć u 2012

Grafikon 2: Sredstva jednokratne novčane pomoći obezbijedena građanima u 2012. godini po mjesecima su izražena u eurima. Izvor: podaci Istraživačkog centra MANS-a na osnovu informacija dobijenih od državnih institucija, u skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama.

Broj građana koji je dobio jednokratnu novčanu pomoć je u 2012. godini porastao tokom septembra i oktobra, tokom predizborne kampanje za parlamentarne izbore, kao i u novembru i decembru, tj. u postizbornom periodu (v. grafikon 3).

koga glasaju zaposleni, dnevni list DAN, Podgorica, 16. februar 2013.

²⁶ Lajovic, Vuk, Vijesti, Budva: School director counts suitable teachers, Podgorica, 18th March 2013.

²⁷ Vešović, M., Radenovic, V., Eliminate Janko to take over the Iron Company, Daily DAN, Podgorica, 27 February 2013.

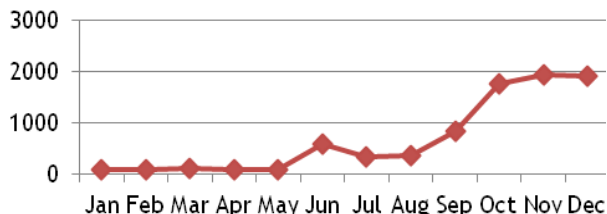
²⁸ Vešović, Marko, Bogdanović za partijska zapošljavanja dao 25.600 eura, dnevni list DAN, Podgorica, 14. novembar 2013.

²⁹ Jovanović, Jelena, Đurović, Milica, Dobili otkaz jer nisu htjeli da na poslu nose majice sa zaokruženim brojem 11, Podgorica, 13. oktobar 2012.

“Očigledno da se ovdje uz problem nezaposlenosti snažno izdiferencirao, kao drugi prioritet, ili kao prvi i jednako važan prioritet, pitanje socijalne ugroženosti značajnog broja ljudi... Mislim da moramo se dodatno angažovati da vidimo iz kojih fondova možemo nešto pomoći naše opštinske odbore i opštinske izborne štabove koji će prethodno, opet je za to potrebna ona komunikacija na terenu, dakle, kroz jedno realno sagledavanje onoga što je naše čvrsto biračko tijelo, onoga što je naše kolebljivo, pa unutar toga kolebljivoga. Dakle tamo gdje su razlozi ovakve vrste o kojima govorimo kako možemo pomoći... Dakle, te fondove solidarnosti unutar našeg biračkog tijela ćemo aktivirati i pokušati da i tu vrstu podrške obezbijedimo našoj mreži za uspješno obavljanje kampanje.”

Milo Djukanovic, lider DPS-a

Građani koji su dobili jednokratnu novčanu pomoć

Grafikon 3: Broj građana koji su primili jednokratnu novčanu pomoć u 2012. godini po mjesecima.

Izvor: podaci Istraživačkog centra MANS-a na osnovu informacija dobijenih od državnih institucija, u skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama.

Izjave sa snimaka koji su procurjeli u javnost još jednom su pokazale javnosti da ovo nije slučajnost, već strategija partije da se

socijalna pomoć obezbijedi kolebljivim glasačima³⁰.

Međutim, slučaj za koji je otkriveno najviše detalja je vezan za Centar za socijalni rad u opštini Pljevlja. Istraga MANS-a je pokazala da su sredstva namijenjena za jednokratnu novčanu pomoć data aktivistima DPS-a za raspodjelu građanima. Aktivisti DPS-a su potpisali potvrde da su dobili sredstva, a takođe tražili su i potpise svakog građanina koji je dobio novac³¹.

Svi centri za socijalni rad su povećali jednokratne novčane isplate građanima prije izbora, ali nisu svi objavili dokumentaciju, pa postoji ozbiljna sumnja da su državni resursi bili zloupotrijebljeni za kupovinu glasova i u drugim opštinama³². Tužilaštvo je otvorilo istragu za slučaj Pljevlja i pripremlilo optužni predlog protiv 12 osoba, uključujući i direktora Centra za socijalni rad³³, ali ne i u drugim opštinama.

A.3. Druge vrste predizbornih troškova

Prije izbora, Vlada je odlučila da izdvoji naknade za štete prouzrokovane poplavama koje su se dogodile prije više od godinu dana. Afera „Snimak” otkrila je da je funkcioner DPS-a zahtijevao od rukovodilaca da raspodjele ova sredstva članovima DPS-a.³⁴

³⁰ Vesovic, M., *Socijalnu pomoć dati kolebljivim glasačima*, dnevni list DAN, Podgorica, 4. april 2013.

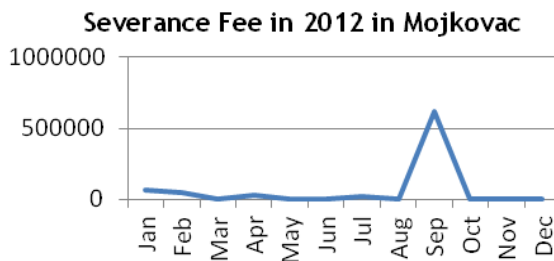
³¹ Vešović, M., *Glasačima davali po 50 eura*, dnevni list DAN, Podgorica, 4. april 2013.

³² MANS, Izvještaj o zloupotrebama državnih resursa, jul 2013.

³³ Malidžan, Goran, *Afera „Snimak”: Optužni predlog protiv direktora Centra za socijalni rad u Pljevljima*, Portal Vijesti, Podgorica, 6. decembar 2013.

³⁴ Izjava funkcionera DPS-a i predsjednika Opštine Mojkovac Dejana Medojevića na sjednici Predsjedništva DPS-a. Café del Montenegro, Afera „Snimak”: Štete od poplava platiti samo članovima DPS-a, Podgorica, 28. februar 2013.

Isplate bivšim radnicima čija su preduzeća bila likvidirana takođe su povećane prije izbora. Primjer Mojkovca pokazuje da je prije parlamentarnih izbora Fond rada raspodjelio preko 620 hiljada eura bivšim radnicima u ovoj maloj opštini.³⁵ Nakon izbora nije bilo takve raspodjele.

Grafikon 4: Otpremnine isplaćene radnicima iz Mojkovca u

“Poljoprivrednici su nam bili jako interesantni, gdje smo zajedno sa Fondom za razvoj i Ministarstvom poljoprivrede i ministrom Miloševićem napravili izuzetan pomak. Zaista mislim da je njihov boravak u Herceg Novom dao izuzetan rezultat. Dobili smo ubjedljivo i apsolutno neka mjesta u zaleđu Herceg Novog koja nikada nijesu bila naša”.

Daliborka Pejović, članica Predsjedništva DPS-a

2012. godini po mjesecima, izražene u eurima.

Izvor: podaci Istraživačkog centra MANS-a na osnovu informacija dobijenih od državnih institucija, u skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama.

Ministarstvo poljoprivrede dodeljivalo je kredite za poljoprivrednike prije izbora. Audio snimci koji su procurjeli u javnost pokazuju da je u vladajućoj partiji ovaj koncept bio ocijenjen kao dobra praksa³⁶.

MANS je otkrio slične prakse u pogledu dodjele stanova penzionerima i građanima u stanju socijalne potrebe³⁷, isplate naknada za

restituciju imovine³⁸, isplate na ime nestale stare devizne štednje u bankama tokom 90ih³⁹, podjele paketa pomoći socijalno ugroženim licima i kompleta školskih udžbenika⁴⁰, ali i isplata za putne troškove studenata i ljudi koji žive u inostranstvu, kao i donacija nevladinim organizacijama⁴¹.

Pored toga, bilo je slučajeva u kojima su partijski aktivisti davali gotovinu neutvrđenog porijekla u zamjenu za glasove. Najpoznatiji skoriji slučaj je u vezi sa izborima na Cetinju, gdje je dnevni list „Dan” objavio još jedan audio

“Znate da je opština u prethodnom periodu imala dosta elementarnih nepogoda i da, ukoliko postoji mogućnost isplate štete našem članstvu, smatram da bi to pomoglo nama na terenu”.

“I druga veoma bitna stvar je da otpremnine iz Fonda rada direktno usmjerimo prema našem članstvu i smatram da će nam to direktno pomoći na terenu”.

Dejan Medojević, predsjednik Opštine Mojkovac

snimak na kom aktivista DPS-a daje novac biraču da podrži vladajuću stranku, objašnjavajući da je taj novac znak pažnje od strane partije⁴². S druge strane, glasači opozicije su prijavljivali da im je nujen novac u zamjenu za lične karte, kako ne bi glasali na izborima⁴³.

Drugi mehanizam koji često prijavljuju građani se odnosi na korišćenje poludržavnih preduzeća za izborne svrhe i „otpis dugova”

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Vučinić, Željka, Kajošević, Samir, *DPS krenuo u kampanju: Dijele udžbenike za glas*, Podgorica, 23. avgust 2013.

⁴¹ 13. novembra 2013. godine, samo tri dana prije lokalnih izbora, NVO „Crnogorska kulturna mreža” organizovala je muzički koncert u Petnjici.

⁴² Vesović, M., „Glasaj za Bogdanovića, i evo ti 100 eura”, Podgorica, 12. novembar 2013.

⁴³ Jovicevic, D., *Lokalni izbori: Kupovinom ličnih karata do glasova*, Podgorica, 29. novembar 2013

³⁵ Radenović, Vukomir, Vešović, Marko, *Parama za otpremnine plaćani glasovi*, dnevni list DAN, Podgorica, 12. novembar 2013.

³⁶ Radenović, V., *Direktori popisivali za koga glasaju zaposleni*, dnevni list DAN, Podgorica, 16. februar 2013.

³⁷ MANS, *Izveštaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012*, Podgorica, novembar 2012.

Policy Paper

za utrošenu električnu energiju prije izbora⁴⁴. Iako Elektroprivredom Crne Gore (EPCG) upravlja privatna kompanija, Vlada Crne Gore je njen većinski vlasnik.

Zvanični podaci pokazuju da je EPCG za devet mjeseci 2011., koja je bila neizborna godina, „otpisala” domaćinstvima 4,3 miliona eura duga za struju, dok je u istom devetomjesečnom periodu izborne 2012. godine EPCG „otpisala” domaćinstvima blizu 13 miliona eura duga za struju.⁴⁵

Na kraju, **Zakonom je zabranjeno angažovanje državnih funkcionera u predizbornoj kampanji u toku radnog vremena i uz korišćenje državnih resursa.** Funkcioneri su prije izbora intenzivno posjećivali lokalne samouprave, tvrdeći da to rade u sklopu redovnih aktivnosti, ali to opovrgava čak i obična statistika⁴⁶.

Štaviše, u nekim slučajevima prisustvo pojedinih ministara nije imalo previše smisla, s obzirom na prirodu događaja kojim su prisustvovali. Tako je bivši šef diplomatije prisustvovao potpisivanju ugovora za izgradnju sportske dvorane na Žabljaku, ministar zdravlja potpisivanju ugovora o prodaji mljekare u Beranama, a ministar pravde je razgovarao sa studentima u Rožajama o statusu studenata i regionalnom razvoju⁴⁷.

A.4. Izgradnja infrastrukture

Za mnoge građane koji žive u ruralnim područjima glavni problem predstavlja nedostatak odgovarajuće infrastrukture, kao što su putevi, vodovodni ili elektroenergetski sistem i slično. Funkcioneri vladajuće partije su, vrlo često prije izbora, pokretali nove građevinske projekte ili otvarali već završene objekte. Moglo

bi se reći da su to redovne aktivnosti svake vlade, ali brojnost ovakvih primjera ukazuje da izgradnja infrastrukture može biti važan instrument za ubijedjivanje birača da podrže vladajuću partiju.

Neke od ovih objekata, uključujući i objekte javne saobraćajne infrastrukture, **zvaničnici su svečano otvarali neposredno pred izbore, iako upotrebne dozvole, kojima se garantuje bezbjednost, nisu bile izdate**⁴⁸. Jedan od primjera je nova pruga Podgorica - Nikšić, koju je otvorio bivši premijer Igor Lukšić, uprkos tome što izgradnja željezničkih prelaza nije bila dovršena i uprkos nedostatku dokaza da su radovi izvedeni u skladu sa standardima i da je objekat bezbjedan za upotrebu. Još jedan primjer je predizborno svečano otvaranje velikog tržnog centra od strane gradonačelnika Podgorice, Miomira Mugoše. Na dan otvaranja, drugi sprat zgrade je još bio u fazi izgradnje.

Postoje slučajevi gdje su isti putevi **svečano otvarani u više navrata, svaki put prije izbora.** Na primjer, dionica starog puta za Danilovgrad otvorena je tri puta u posljednjih 18 mjeseci⁴⁹. Prvi put je otvorena četiri dana prije parlamentarnih izbora, a mjesec dana kasnije je zatvorena za saobraćaj. Put je opet otvoren nedjelju dana prije predsjedničkih izbora, pa opet zatvoren tri mjeseca kasnije. Posljednje otvaranje je upriličeno na dan nedavnih lokalnih izbora u tri opštine⁵⁰.

⁴⁴ MANS, *Izveštaj o vrstama izbornih zloupotreba - državna sredstva*, Podgorica, jul 2013.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ MANS, *Izveštaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012*, Podgorica, novembar 2012.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Radulović, Stanko, *Put koji je volio izbore: Treće otvaranje dionice ka Danilovgradu*, Portal Vijesti, Podgorica, 16. novembar 2013.

⁵⁰ Ibid.

Policy Paper

Prvo otvaranje: Put Podgorica-Danilovgrad na dan njegovog prvog otvaranja. Podgorica, 10. oktobar 2012. godine. Izvor: www.vijesti.me

Drugo otvaranje: Put Podgorica-Danilovgrad na dan svečanog otvaranja. Podgorica, 31. maj 2013. godine. Izvor: www.vijesti.me

Treće otvaranje: Put Podgorica-Danilovgrad na dan svečanog otvaranja. Podgorica, 15. oktobar 2013. godine. Izvor: www.vijesti.me

Po ZFPF-u privatnim donatorima partija nije dozvoljeno da učestvuju u postupcima javnih nabavki, a kompanije koje su pobijedile na državnim tenderima u proteklom periodu ne mogu da finansiraju partije. Ovo može biti razlog za novu praksu koja je otpočela prije parlamentarnih izbora.

Novi fenomen se odnosi na privatne kompanije, koje su dobijale mnoge velike javne tendere, a koje daju donacije „državi” prije izbora⁵¹. Na taj način, one indirektno podržavaju vladajuće partije, čiji lideri svečano otvaraju nove objekte i preuzimaju zasluge. „Donirani” infrastrukturni projekti su takođe u suprotnosti sa postojećim zakonima o javnim nabavkama.⁵²

Na primjer, privatna kompanija „Bemax” je izgradila infrastrukturne objekte u dva prigradska naselja u Bijelom Polju, navodno uz ulaganje od oko 200.000 eura. Pet dana prije izbora upriličeno je svečano otvaranje, ministar obrazovanja presjekao je vrpce u prisustvu gradonačelnika Bijelog Polja i direktora Direkcije za saobraćaj, koji su visoki funkcioneri DPS-a. Tokom poslednjih nekoliko godina „Bemax” je preko 70 puta angažovan od strane državnih organa na poslovima vrijednim 137 miliona eura⁵³.

Građani su svjesni da su njihovi glasovi valuta za plaćanje osnovne infrastrukture. Najbolji primjer za to su grupa građana sa sjevera koji su uputili javno pismo Vladi, navodeći da će 100 od 110 birača koji žive u tom selu podržati vladajuću koaliciju jer „su obratili pažnju na njihove probleme”. Pismo je poslato nakon posjete potpredsjednika DPS-a i gradonačelnika Berana, tokom koje im je obećana izgradnja puta⁵⁴.

⁵¹ MANS, *Izvještaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlaštenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012*, Podgorica, novembar 2012.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ V.J., *Mještani beranskog zaseoka Strane najavili da će, prvi put, glasati za vladajuću koaliciju*, dnevni list Pobjeda, Podgorica, 9. oktobra 2013.

B) NEPRAVILNOSTI U BIRAČKIM SPISKOVIMA

Centralni birački spisak (CBS) je bio predmet polemike u predizbornom periodu tokom svih prethodnih izbora. Zakon o biračkim spiskovima definiše upravljanje Centralnim biračkim spiskom kao objedinjenom elektronskom bazom podataka dvadeset jednog biračkog spiska koji vode lokalne samouprave, na osnovu inputa iz Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP).

MUP vrši nadzor regularnosti CBS-a, a Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije (MIDT) mu obezbjeđuje tehničku podršku u objedinjavanju svih elektronskih biračkih spiskova u jedinstveni CBS.

Ovakva uključenost različitih institucija dovodi do sistemske zabune zbog činjenice da **niko ne**

preuzima odgovornost za greške koje su napravljene bilo namjerno ili nenamjerno.

Analize MANS-a pokazale su da birački spiskovi sadrže veliki broj pogrešnih unosa i da se njima upravlja nepravilno. Prema analizi sprovedenoj prije parlamentarnih izbora u oktobru 2012. godine, više od 14.000 birača u Centralnom biračkom spisku imalo je **identične ili veoma slične podatke**⁵⁵ dok je više od 10.000 unosa sadržalo druge pokazatelje nepravilnosti.⁵⁶ U „duplikate” spadaju primjeri lica sa potpuno istim imenima, datumima rođenja i adresama. Međutim, ruralna mjesta u Crnoj Gori obično nemaju precizno utvrđene adrese, sa nazivima ulica i kućnim brojevima, a CBS ne sadrži dodatne informacije koje su neophodne za identifikaciju birača, kao što su ime roditelja, brojevi identifikacionih dokumenata i odluke o dodjeli crnogorskog državljanstva. Zbog nedostatka ovih informacija, praćenje i identifikacija „duplih” birača predstavlja veliki izazov.

Institucije su negirale postojanje bilo kakvih problema, ali analiza Centralnog biračkog spiska sprovedena pred predsjedničke izbore 2013. godine pokazala je nove krupne promjene. **Preko 16.000 birača je izbrisano, uključujući i mnoge „identične unose”** koje je prethodno ustanovio MANS, a izbrisani su i mnogi davno preminuli birači.

⁵⁵ Ovi podaci se odnose na: ime i prezime, isti ili približno isti datum rođenja i istu adresu.

⁵⁶ MANS, *Izveštaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlaštenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012*, Podgorica, novembar 2012.

Policy Paper

Afera „Snimak”, koja se pojavila uoči predsjedničkih izbora, otkriva izjave visokih zvaničnika DPS-a u vezi sa vođenjem biračkih spiskova na način koji bi više odgovarao partiji i njenim interesima⁵⁷. Dva visoka funkcionera ukazala su na potrebu da se birački spiskovi vode tako da se daje prednost vladajućoj partiji, a opozicioni birači spriječe da ostvare pravo glasa.

Između parlamentarnih i predsjedničkih izbora preko 14.000 novih birača upisano je za samo šest mjeseci, što bi značilo u prosjeku 75 novih birača na dan, što to je mnogo veći broj nego na prethodnim izborima.⁵⁸

DPS je javno potvrdila da je obezbjeđivala pomoć svojim biračima u zamjeni stare lične karte za novu, koja je neophodna za identifikaciju birača⁵⁹.

Ovo je izazvalo ozbiljnu zabrinutost među opozicionim partijama, zbog mogućnosti da vladajuća partija upisuje nove birače koji nemaju crnogorsko državljanstvo. Međutim, ni tužilaštvo niti bilo koja druga institucija to nikada nisu ispitala.

B.1. Pomaganje ili podmićivanje siromašnih?

Prije predsjedničkih izbora, došlo je do masovnog upisivanja novih birača u dijelu Podgorice u kom je naseljeno uglavnom siromašno stanovništvo, mahom Romi i raseljena lica bez crnogorskog državljanstva.

Za manje od pola godine upisano je više od 500 novih birača, od kojih više od stotinu živi u samo jednoj ulici (v. sliku 1).

“Ključna stvar koju treba uraditi u narednih nekoliko dana jeste da se realizuju obaveze koje su vam vezane za biračke spiskove. Znači, ima još određenih elemenata koji su vezani za biračke spiskove, koje treba prečistiti. Zamolio bih vas sve samo da ubrzate te aktivnosti i da do kraja raščistite biračke spiskove. Boro Marić i njegov tim vam stoje na raspolaganju oko svih tih elemenata, da dobijete najnovije biračke spiskove da možete to da ažurirate, ono što odgovara interesima naše partije.”

Branimir Gvozdenović, bivši politički direktor DPS-a

“Zahvaljujući dobroj analizi biračkog spiska, krenuli smo od početne pretpostavke da svi postojeći stanovnici Herceg Novog nemaju do kraja definisano biračko pravo. Naravno, reagovali smo na vrijeme tako što smo izbrisali 548 imena jer su se stekli zakonski uslovi kao nosilaca lične karte za strance da neće moći izvršiti glasanje i neće biti definitivno ciljna grupa kojom ćemo se baviti. Ono što je bila srećna okolnost je da se radilo o licima koja su, prema našoj identifikaciji, bila sigurno protivglasači na ovim izborima.”

Daliborka Pejović, članica Predsjedništva DPS-a

⁵⁷ Vešović, Marko, *Promijeniti lične karte našim ljudima*, dnevni list DAN, Podgorica, 13. april 2013.

⁵⁸ MANS, Izvještaj o vrstama izbornih zloupotreba biračkih spiskova i inspekcijaskog nadzora, Podgorica, jul 2013. Između parlamentarnih izbora održanih 2009. i 2012. godine upisano je 30 novih birača po danu

⁵⁹ Jovanović, Jelena, *DPS nudi novu ličnu za siguran glas*, Podgorica, 1. mart 2013.

Slika 1: Prikaz registracije novih birača na Koniku i Vrelima Ribničkim

Izvor: MANS-ova analiza Centralnog biračkog spiska

B.2. Promjene biračkih mjesta u posljednjem trenutku

Prije posljednjih predsjedničkih izbora, biračka mjesta su promijenjena za gotovo 12.000 ljudi, u roku od šest mjeseci.⁶⁰ Ovo je bio ozbiljan problem za mnoge glasače, zbog činjenice da nisu bili obaviješteni o tome gdje mogu da ostvare svoje biračko pravo.

Prema podacima iz registra, većina ovih birača nije promijenila svoju adresu, pa su očekivali da će imati pravo glasa na istom biračkom mjestu kao i na prethodnim izborima.

Prema Zakonu o biračkim spiskovima, birač se može legitimno prebaciti na drugo biračko mjesto samo u slučajevima kada je otvoreno novo biračko mjesto ili je glasač promijenio adresu boravka.

Štaviše, prema istom Zakonu, glasač je dužan da dostavi dokaz o promjeni prebivališta kada traži promjenu biračkog mesta.

Upoređivanjem podataka Ministarstva za informaciono društvo i telekomunikacije o

⁶⁰ MANS, Izvještaj o vrstama izbornih zloupotreba biračkih spiskova i inspeksijskog nadzora, Podgorica, jul 2013.

biračima koji su se odjavili sa jedne i prijavili na drugu adresu, uočavaju se primjetna odstupanja, što ne bi trebalo da bude slučaj, jer, prema Zakonu o biračkim spiskovima, lice mora da se odjavi sa prethodne prije prijavljivanja na novu adresu.

Ovo su potvrdili građani koji su se obratili MANS-u sa prijavom da nisu mogli da glasaju jer nisu bili obaviješteni na kom biračkom mjestu mogu da ostvare to pravo, pa im je bilo de facto onemogućeno da glasaju. Kako je MANS obaviješten od strane samih građana koji su ga kontaktirali, većina njih su glasači opozicije.

B.3. Više glasača nego stanovnika

U nekim opštinama ima više glasača nego stanovnika. To može biti pokazatelj da građani koji su se odavno preselili u inostranstvo i dalje imaju biračko pravo, iako zakon nalaže da moraju imati prebivalište u Crnoj Gori najmanje dvije godine prije dana održavanja izbora.

To takođe može da ukazuje na mogućnost da u pograničnim opštinama državljani drugih zemalja glasaju na našim izborima, kako uostalom tvrdi opozicija.⁶¹

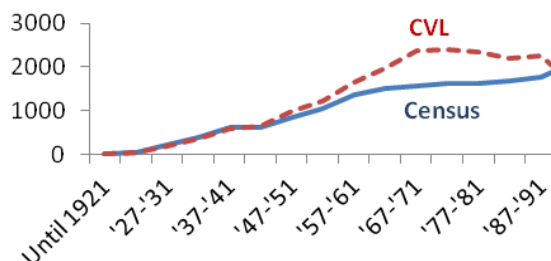
Na primjer, Opština Rožaje se nalazi na granici sa Kosovom, ima veliki broj bivših stanovnika koji sada žive u inostranstvu, kao i najveću stopu nezaposlenosti u zemlji.⁶²

Upoređivanjem podataka ispostavilo se da postoji više ljudi, rođenih između 1947. i 1991. godine, koji imaju biračko pravo, nego što ima

⁶¹ Tokom posljednjih nekoliko godina, iz opozicionih stranaka se spekuliše da su građani Kosova i Albanije prelazili granicu da bi glasali za vladajuću koaliciju. Takođe, bivši visoki funkcioner DPS-a je potvrdio ove spekulacije u intervjuu koji je sproveo MANS u februaru 2013. godine. Međutim, to nikada nije dokazano od strane državnih institucija.

⁶² Zvaničan veb sajt Monstata (više informacija na: http://www.monstat.org/cg/publikacije_page.php?id=1182).

građana u toj opštini, prema podacima iz popisa stanovništva.

Grafikon 1: Broj stanovnika opštine Rožaje koji su dovoljno stari da glasaju, prema popisu stanovništva iz 2011. godine nasuprot broju birača po godinama rođenja, prema Centralnom biračkom spisku

Izvor: MANS-ovo upoređivanje zvaničnih podataka popisa stanovništva sa podacima iz Centralnog biračkog spiska

Prema zvaničnoj statistici, malo je vjerovatno da je došlo do naglog porasta broja stanovnika Rožaja u predizbornom periodu.⁶³

Iz MONSTAT-a su tvrdili da zvanični podaci popisa stanovništva i podaci iz Centralnog biračkog spiska nisu uporedivi zato što su sačinjeni za različite svrhe⁶⁴.

Međutim, Zakon o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini jasno navodi da popisom moraju biti obuhvaćeni svi građani Crne Gore, bez obzira na to da li se nalaze u Crnoj Gori u vrijeme popisa i da li posjeduju lična dokumenta, ali i strani državljani sa stalnim nastanjenjem ili privremenim boravkom u Crnoj Gori.

Dakle, ako su popisom obuhvaćeni svi građani Crne Gore, takve razlike u podacima popisa stanovništva i podacima iz CBS-a su nemoguće.

B.4. „Ostale izmjene”

Podaci MIDT-a pokazuju zanimljivu dinamiku u kategoriji „ostalih izmjena” u CBS-u⁶⁵. Između parlamentarnih i lokalnih izbora bilo je svega 4.800 takvih izmjena, odnosno 50 dnevno. Međutim, između lokalnih i predsjedničkih izbora bilo je **150 takvih izmjena dnevno**, odnosno preko 10.000 ukupno.⁶⁶

MANS je identifikovao jedan broj slučajeva u kojima je izmijenjen jedinstveni matični broj birača između dva izborna procesa, kao i njihov pol, pa im nije dozvoljeno da glasaju. U jednom slučaju su zamijenjeni jedinstveni matični brojevi članova porodice, čime im je bilo onemogućeno da glasaju.

C. MOGUĆI IZVORI INFORMACIJA

U prethodnom poglavlju navedeno je da su direktori javnih ustanova i preduzeća prikupljali informacije o političkim stavovima svojih zaposlenih i prosljeđivali ih vladajućoj partiji. U ovom poglavlju predstavimo i druge izvore informacija o preferencijama birača koji su na raspolaganju vladajućoj partiji.

Procurjeli dokument Ministarstva odbrane pokazuje da obavještajna agencija, Agencija za nacionalnu bezbjednost (ANB), takođe vrši prikupljanje informacija o političkoj orijentaciji zaposlenih u javnoj upravi⁶⁷.

Ministarstvo je Milanu Roćenu, aktuelnom političkom savjetniku premijera, poslalo ovaj dokument, koji je sadržao informacije o političkim stavovima službenika tog Ministarstva. Iz Ministarstva su naveli da podaci koje je ANB

⁶³ Podaci Monstata pokazuju da se samo u 2012. godini više od 100 stanovnika Rožaja iselilo, i da broj stanovnika u sjevernim opštinama stalno opada

⁶⁴ MINA, MONSTAT: *Ne mogu se porediti podaci iz biračkog spiska i popisa*, Podgorica, 24. septembar 2012.

⁶⁵ Prema MIDT, „ostale promjene” su: promjena adrese birača, promjena biračkog mjesta, promjena datuma rođenja, promjena mjesta rođenja birača i dodatne informacije o državljanstvu.

⁶⁶ Numerički prikaz promjena podataka između parlamentarnih i lokalnih izbora i numerički prikaz promjena podataka između parlamentarnih i predsjedničkih izbora.

⁶⁷ Vešović, Marko, *Izjave štavali Vladu za koga glasaju oficiri*, dnevni list DAN, Podgorica, 25. mart 2013.

prikupio i dostavio tom resoru nijesu u potpunosti tačni, nakon čega je Ministarstvo dostavilo ažurirane podatke.⁶⁸

Ovaj slučaj takođe pokazuje da se **upoređuju podaci o preferencijama birača koji su prikupljeni iz više izvora, čime se osigurava veća preciznost projekcije rezultata.**

Osim toga, opozicija tvrdi da DPS ima **posebnu bazu podataka o građanima sa informacijama prikupljenim od javnih institucija**, koja sadrži podatke o zaradama, kreditima, socijalnim davanjima, zdravstvenim problemima i slično⁶⁹.

Bivši politički direktor DPS-a Branimir Gvozdenović potvrdio je da DPS ima bazu podataka „sigurnih glasača”, ali je negirao da je bilo zloupotreba u prikupljanju ovih podataka⁷⁰. U svakom slučaju, ova baza podataka nije prijavljena Agenciji za zaštitu ličnih podataka, kao što je propisano zakonom, tako da se ne zna koju vrstu podataka DPS prikuplja o glasačima svoje partije i opozicije⁷¹.

Opozicija je optuživala **policiju** da vrši pritisak na njihove birače i prikuplja glasove i podatke o građanima za potrebe vladajuće partije⁷².

Uprkos činjenici da je policiji zabranjeno da se bavi političkim aktivnostima, neki visoki policijski službenici, uključujući i bivšeg direktora Uprave policije, viđeni su na **partijskim sastancima**⁷³.

Prije nedavnih lokalnih izbora u Mojkovcu, bivši direktor Uprave policije, Veselin Veljović, koji je rođen u tom gradu, organizovao je **sastanak**

policajaca koji rade u toj opštini. Sastanak je održan u prostorijama specijalne jedinice policije, a sadašnji direktor Uprave policije i ministar MUP-a nijesu bili obaviješteni o tom događaju. Veljović tvrdi da je policajcima držao predavanje o NATO integracijama, a prema izvještavanju medija, taj je sastanak imao **političku svrhu**⁷⁴. Unutrašnja kontrola MUP-a je istraživala ovaj slučaj i utvrdila da je Veljović koristio sastanak sa policijskim službenicima u političke svrhe, nakon čega je dostavila državnom tužilaštvu svoj nalaz⁷⁵.

Mediji su izvijestili da je njegov brat, koji takođe radi u policiji, organizovao sličan sastanak sa policijskim službenicima u svojoj stanici u Mojkovcu⁷⁶. Međutim, za ove tvrdnje dokazi ne postoje, a ni Unutrašnja kontrola ni tužilaštvo nisu otvorili istragu.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Pejovic, Igor, *Pavlović: Martinović vodi bazu podataka, Vuksanović koordinira pritiscima*, dnevni list Vijesti, Podgorica, 10. jul 2013.

⁷⁰ Radenović, Vukomir, *Gvozdenović potvrdio da DPS prebrojava sigurne glasove*, Podgorica, dnevni list Dan, 11. jul 2013.

⁷¹ Ibid.

⁷² Jovicevic, Dimitrije, *SAJ, Veljović i predizborna kampanja*, Podgorica, Radio Slobodna Evropa, 30. novembar 2013

⁷³ Ibid.

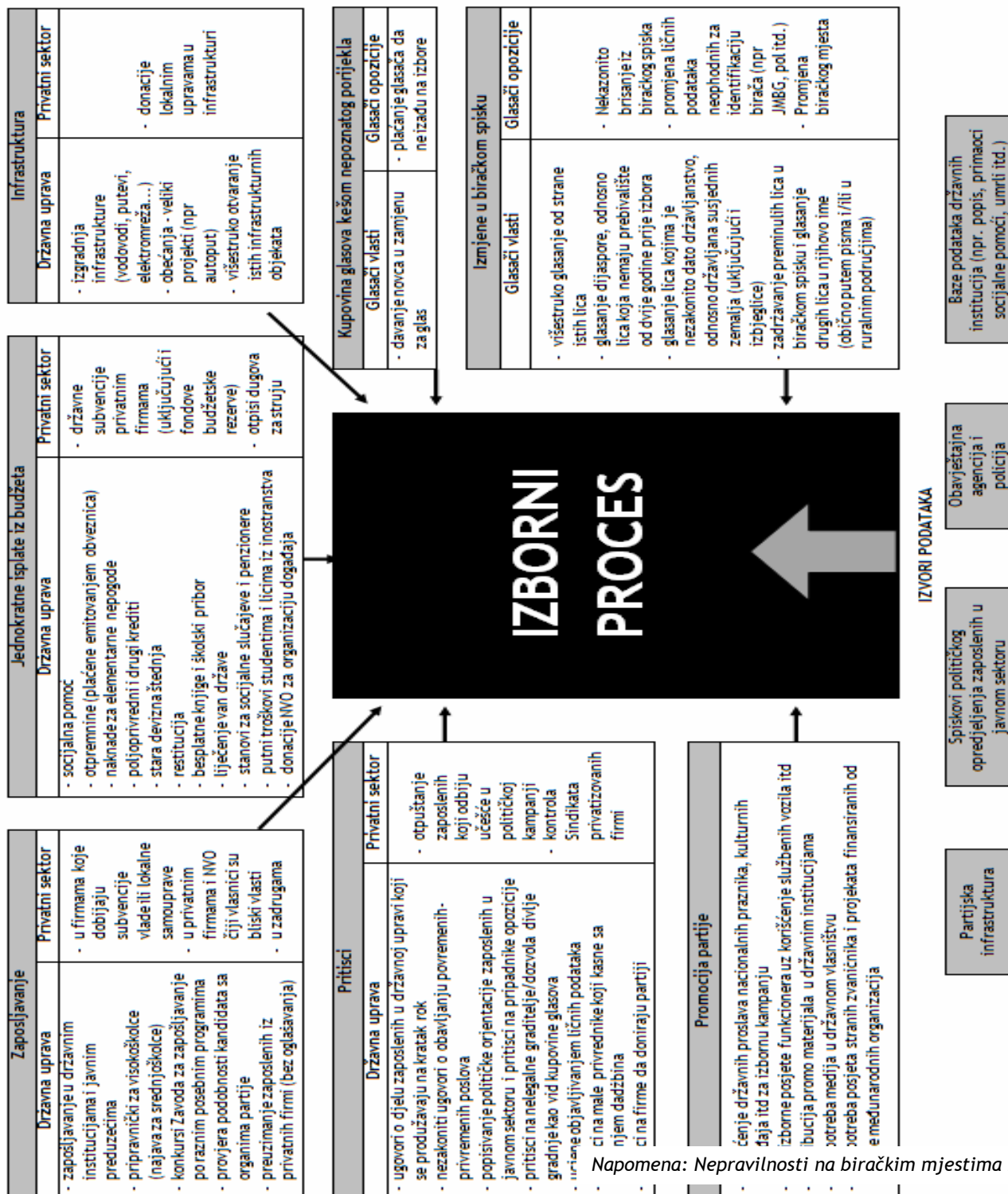
⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Jovanović, Jelena, *Internal Control Will Submit a Report on Veljović's Lectures to the Prosecution Today*, Portal Vijesti, Podgorica, 13 December 2013.

⁷⁶ Sceanovic, Dragana, *Jovanovic, Jelena, Veljovićev brat okupio policajce zbog izbora*, Podgorica, dnevni list Vijesti, 13. novembar 2013

D. SHEMATSKI PRIKAZ PRIJAVLJENIH NEZAKONITIH

Sve prijavljene nepravilnosti i eventualni nezakoniti utvrđeni u prethodnim poglavljima dati su u shemi prikazanoj ispod.

Napomena: Nepravilnosti na biračkim mjestima nisu predmet ove analize

E. NEDOSTACI PRAVNOG OKVIRA

E.1. Zakon o finansiranju političkih partija

Novi Zakon o finansiranju političkih partija (ZFPP) je usvojen 29. jula 2011. godine⁷⁷ a njegova primjena je počela od januara 2012.

Međunarodni posmatrači su zaključili da, iako ovaj zakon sadrži neke efikasne odredbe, kao što su one koje se odnose na razne zabrane zloupotrebe javnih dobara, ima i mnogo rupa u zbog kojih su te zabrane neprimjenljive u praksi.⁷⁸ Evropska komisija je takođe istakla ovaj problem u svom nedavnom Izvještaju o napretku, i tražila od vlasti da sprovede preporuke misije OEBS/ODIHR-a⁷⁹.

Zakon propisuje niz važnih zabrana koje se tiču donacija političkim partijama, vanrednih budžetskih izdataka, zapošljavanja u javnoj upravi tokom predizborne kampanje ili drugih vrsta zloupotreba državnih resursa i imovine u izborne svrhe. Međutim, ne postoje specifične odredbe koje se odnose na konkretne vidove potrošnje državnih resursa, na primjer za jednokratne isplate, kao i na druge vrste problema koji se često srijeću u praksi.

Međutim, glavni problem je što ni jedna institucija ne prihvata odgovornost za sprovođenje ovog zakona. Državna izborna komisija, Državna revizorska institucija i Tužilaštvo smatraju da nisu nadležni za procesuiranje zloupotreba⁸⁰, što funkcionerima

de facto omogućava da krše zakon, a da ne snose bilo kakvu odgovornost⁸¹.

Ni jedna institucija nije odgovorna za praćenje kršenja zakona po službenoj dužnosti, posebno onih koji se odnose na budžetske izdatke i zapošljavanje, pa se cio sistem oslanja na eksterne izveštaje i monitoring koji sprovedu političke partije ili nevladine organizacije. Kod takvog sistema monitoringa javljaju se mnoge poteškoće u pristupu informacijama⁸².

Ne postoje odredbe o proaktivnom objavljivanju podataka koji se odnose na zapošljavanje u javnom sektoru ili javnim finansijama. Umjesto toga, podnosi se zahtjev u skladu sa Zakonom o slobodnom pristupu informacijama, i čeka istek roka od 15 dana za dobijanje podataka, ukoliko institucije ne uskrate pristup dokumentima, što se često dešava⁸³. Ukoliko se uloži žalba protiv akta o zahtjevu za pristup informaciji, slučaj može da traje mjesecima ili godinama. Dakle, pristup informacijama o predizbornim izdacima je ograničen.

Poslednje, ali ne i najmanje važno, Državna izborna komisija je sastavljena od predstavnika političkih partija, a predstavnici vladajuće koalicije čine većinu, što znači da partije kontrolišu same sebe. Međunarodni posmatrači su dali preporuku da to tijelo bude sastavljeno od profesionalaca bez političkih povezanosti⁸⁴.

⁷⁷ Zakon je dopunjen 23. decembra 2011.

⁷⁸ OSCE/ODIHR, Crna Gora, Predsjednički izbori - Konačni izvještaj OEBS/ODIHR ograničene misije za posmatranje izbora. Varšava. 25. jun 2013.

⁷⁹ Evropska komisija, Izvještaj o napretku Crne Gore za 2013, Brisel, 16. oktobar 2013.

⁸⁰ Ograničena OEBS/ODIHR misija za posmatranje izbora, Prijevremeni parlamentarni izbori 14. oktobra 2012, Varšava. 7. decembar 2012. godine.

⁸¹ OSCE/ODIHR Međunarodna misija za posmatranje izbora, Izvještaj o preliminarnim nalazima i zaključcima, Podgorica, 8. april 2013.

⁸² MANS, Izvještaj o vrstama izbornih zloupotreba biračkih spiskova i inspekcijaskog nadzora, Podgorica, jul 2013, MANS, Izvještaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012, Podgorica, novembar 2012.

⁸³ Ibid

⁸⁴ OSCE/ODIHR, Crna Gora, Predsjednički izbori - Konačni izvještaj OEBS/ODIHR ograničene misije za posmatranje izbora. Varšava. 25. jun 2013.

E.2. Zakon o biračkim spiskovima

Glavni problemi u vezi sa Zakonom o biračkim spiskovima (ZBS) su kompleksna struktura vođenja spiskova koja umanjuje odgovornost, nedostatak transparentnosti biračkih spisaka i njihov nedovoljan sadržaj, ali i odsustvo procedura za prijavljivanje nepravilnosti od strane nezavisnih posmatrača.

Zakon definiše 24 institucije odgovorne za upravljanje ovim javnim registrom na tri nivoa:

- 22 lokalne samouprave - svaka upravlja spiskom za svoju oblast⁸⁵
- Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP) obezbjeđuje inpute lokalnim samoupravama u vođenju spiskova i vrši upravni nadzor nad lokalnim samoupravama
- Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije (MIDT) - pruža tehničku podršku MUP-u u objedinjavanju biračkih spiskova svih lokalnih samouprava u jedan sveobuhvatan registar.

Na taj način su sve institucije odgovorne, a opet nijedna nije odgovorna, za probleme vezane za birački spisak.

Prema zakonu, samo subjekti koji učestvuju na izborima dobijaju kopije biračkih spiskova, dok građani mogu pristupiti svojim podacima. Posmatrači izbora nemaju pravo na pristup biračkom spisku. Posmatrači ODIHR-a su više puta naglasili potrebu za većom transparentnošću biračkih spiskova⁸⁶.

Pristup bazama podataka koji su relevantni za birački spisak, kao što su državljanstvo ili matična knjiga umrlih, odobren je samo političkim partijama, i to samo na uvid, dakle, nije u potpunosti obezbijeđeno upoređivanje podataka i efikasno praćenje.

Birački spisak ne sadrži dovoljno podataka da bi mogao sa sigurnošću pokazati da li je ista osoba upisana u spisak više puta, i po kom osnovu je izvršen upis novog birača. Na primjer, nema podataka o imenima roditelja birača, broju lične karte, datumu odluke o dodjeli državljanstva itd.

Subjekti koji učestvuju na izborima imaju pravo da pokrenu inspekcijski nadzor nad biračkim spiskom, a građani nad sopstvenim podacima. Nezavisni posmatrači nemaju pravo da ospore tačnost biračkog spiska.

Prema Zakonu o izboru odbornika i poslanika, koji je usvojen 2008. godine, svako lice koje je navršilo 18 godina života, koje je poslovno sposobno i ima prebivalište u Crnoj Gori najmanje dvije godine prije dana održavanja izbora, ima pravo glasa na izborima u Crnoj Gori. Međunarodni posmatrači preporučuju da se stavka vezana za prebivalište izostavi⁸⁷.

Policija je nadležna da identifikuje promjenu prebivališta, ukoliko ista nije prijavljena, dok je MUP nadležan za nadzor. Međutim, ne postoje precizne procedure ili sankcije za nedekvatno sprovođenja zakona.

⁸⁵ Crna Gora je dobila 22. opštinu tek 2013. godine, ali s obzirom da lokalna administracija u toj opštini, trenutno 21 opština vodi birački spisak.

⁸⁶ OSCE/ODIHR, Crna Gora, Predsjednički izbori - Konačni izvještaj OEBS/ODIHR ograničene misije za posmatranje izbora. Varšava. 25. jun 2013.

⁸⁷ OSCE/ODIHR, Crna Gora, Predsjednički izbori - Konačni izvještaj OEBS/ODIHR ograničene misije za posmatranje izbora. Varšava. 25. jun 2013.

II INSTITUCIONALNI ODGOVOR

Visoki zvaničnici Evropske komisije jasno su rekli da će napredak u istrazi afere „Snimak” i primjena preporuka OEBS-a nakon predsjedničkih izbora biti odlučujući faktor za budući progres Crne Gore u pristupnim pregovorima sa Evropskom unijom⁸⁸.

Nedostatak bilo kakvih konkretnih rezultata izaziva zabrinutost u pogledu postojanja bilo kakve političke volje za borbu protiv političke korupcije.

Institucionalni odgovor na političke krize i pritiske međunarodne zajednice uključuje parlamentarne, tužilačke i administrativne istrage i izradu novih izbornih zakona.

Parlamentarna istraga završena je bez konkretnih zaključaka, tužilačka istraga je preusmjerena na nekoliko predmeta korupcije na nižim nivoima vlasti, dok je administrativna pokazala nedostatak kapaciteta institucija za procesuiranje nepravilnosti. Izrada novih zakona je još uvijek u toku, uprkos tome što su rokovi istekli.

A. Parlamentarna istraga

Skupština Crne Gore je 31. maja 2013. godine formirala Anketni odbor za prikupljanje informacija i činjenica u vezi sa aferom „Snimak” u roku od 45 dana⁸⁹. Odbor je bio sastavljen od šest članova vladajućih partija i

šest članova opozicije, s tim što je za predsjednika Odbora imenovan predstavnik opozicije.

Predsjednik Odbora zatražio je informacije o javnim rashodima od više institucija. Neke od dostavljenih informacija potvrdile su nepravilnosti u zapošljavanju u javnom sektoru prije izbora⁹⁰.

Međutim, većina institucija je odbila da dostavi podatke bez zajedničke odluke Odbora za dostavljanje podataka po svakom zahtjevu ponaosob⁹¹.

U skladu sa Poslovnikom o radu, svaki poslanik ima pravo da dobije podatke od izvršne vlasti, ali Zakon o parlamentarnoj istrazi ne definiše jasno prava poslanika u tom procesu⁹².

Odbor nije donio nijednu odluku za dostavljanje podataka. Umjesto toga, fokusirao se na saslušanja, i ispitano je 15 visokih zvaničnika vladajuće DPS, koji su negirali bilo kakve nepravilnosti⁹³.

Tokom procesa, bio je očigledan nedostatak saradnje između članova vladajuće partije i opozicije, a često je bilo i vrlo oštih riječi⁹⁴.

Odbor je okončao svoj rad poslije 12 sjednica bez ikakvih konkretnih zaključaka, usvajanjem

⁸⁸ Izjava komesara Štefana Filea nakon Savjeta za stabilizaciju i pridruživanje između Evropske unije i Crne Gore, 26. juna 2013.

⁸⁹ Skupština Crne Gore, *Odluka o otvaranju parlamentarne istrage i formiranju Anketnog odbora za prikupljanje informacija i činjenica o događajima koji se odnose na rad državnih organa, povodom objavljivanja audio snimaka i transkripta sa sjednica organa i tijela DPS-a*, Podgorica, 31. maj 2013.

⁹⁰ Bogdanović, Milica, *U državnu firmu preko agencije za posredovanje*, Portal Vijesti, 16. jul 2013.

⁹¹ Vešović, Marko, *Ćutanje administracije krije manipulacije*, dnevni list DAN, Podgorica, 26. jul 2013.

⁹² Članom 12 Zakona o parlamentarnoj istrazi propisano je da su institucije dužne da dostave Anketnom odboru dokumente koje Odbor od njih traži, ali njime se ne definišu prava svakog člana Odbora ponaosob, odnosno da li su institucije dužne da dostave dokumente ili podatke članovima kao pojedincima.

⁹³ Zvaničnici DPS-a koje je Odbor pozvao na saslušanje: Milo Djukanovic, Branimir Gvozdenovic, Igor Luksic, Suad Numanovic, Slavoljub Stijepovic, Jovan Martinovic, Budimir Dabetic, Zoran Jelc, Vukica Jelc, Zoran Vukcevic, Daliborka Pejovic, Tarzan Milosevic, Dejan Medojevic, Zoran Bosnjak i Boro Lazovic.

⁹⁴ Kajošević, Samir, MINA, *Jelić i Vukčević tvrde da su govorili o građanima, a ne o članovima DPS-a*, Portal Vijesti

tehničkog izveštaja, koji je usvojen i u Skupštini 31. jula 2013. godine.⁹⁵

B. Tužilačka istraga

Tužilaštvo je podnijelo izveštaj o svom radu Skupštinskom Odboru za antikorupciju⁹⁶. U Izveštaju stoji da tužilaštvo nije otkrilo elemente političke korupcije među visokim zvaničnicima, nakon čega se fokusiralo na par slučajeva korupcije na nižim nivoima vlasti.

Na primjer, tužilaštvo istražuje slučaj vezan za podjelu socijalnih naknada preko partijske infrastrukture u Pljevljima, a na osnovu dokumentacije koju je u cjelosti dostavio MANS.

Malo je vjerovatno, posebno u svijetlu afere „Snimak”, da su partijski aktivisti samoinicijativno odlučili da uzmu javna sredstva i distribuiraju ih biračima kako bi pomogli svojoj partiji, a sve to bez znanja partijskih kolega.

Izgleda da se tužilaštvo ne bavi time ko je organizovao partijske aktiviste, ko im je obezbijedio sredstva, kao ni porijeklom tih sredstava.

Isto tako, Tužilaštvo ne sprovodi istrage u drugim opštinama koje nisu dostavile podatke o socijalnim naknadama, iako su ovi troškovi znatno veći nego ranije.

Tužilaštvo⁹⁷ je zatražilo od institucija da dostave informacije o tome da li je bilo nezakonitih radnji, umjesto da samo sprovede istragu. Zaključeno je da nije bilo nepravilnosti, isključivo na osnovu odgovora iz institucija na čijem čelu su funkcioneri partije koji su akteri afere „Snimak”.

⁹⁵ Anketni odbor, *Tehnički izveštaj*, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. jul 2013.

⁹⁶ Vučković, Veselin, *Informacija*, Vrhovno državno tužilaštvo, Podgorica, 4. oktobar 2013.

⁹⁷ Ibid.

U isto vrijeme, u Izveštaju Državne revizorske institucije o budžetu za 2012. godinu⁹⁸ popisan je niz slučajeva nezakonitog zapošljavanja i prekomjernog trošenja budžetskih sredstava u predizbornom periodu.

Na primjer, revizori su otkrili da je Agencija za zaštitu životne sredine nezakonito zapošljavala, dok Tužilaštvo tvrdi da su svi ovi ugovori o radu zakoniti⁹⁹. Na procurjelom audio snimku pominje se zapošljavanje pripravnika u partijske svrhe upravo u toj instituciji¹⁰⁰.

C. Administrativna istraga

Prije predsjedničkih izbora, na zahtjev MANS-a, svaki kandidat je podnio preko 7.000 inicijativa za inspekcijski nadzor biračkog spiska Ministarstvu unutrašnjih poslova¹⁰¹. Kako kandidat vodeće vladajuće partije nije postupio u skladu sa procedurom, njegove inicijative nisu procesuirane.

Iz Ministarstva su saopštili da ne mogu da izvrše inspekcijski nadzor u zakonskom roku, prije izbora¹⁰². Nadzor je sproveden u vrlo malom broju slučajeva, ali čak ni tu MUP nije uspio da pruži valjanu pravnu osnovu za bilo upis ili brisanje lica sa biračkog spiska¹⁰³.

⁹⁸ Državna revizorska institucija, *Izveštaj o reviziji završnog računa budžeta Crne Gore u 2012. godini*, Podgorica, 30. septembar 2013.

⁹⁹ Državna revizorska institucija, *Izveštaj o reviziji završnog računa budžeta Crne Gore u 2012. godini*, Podgorica, 30. septembar 2013. Vučković, Veselin, *Informacija*, Vrhovno državno tužilaštvo, Podgorica, 4. oktobar 2013.

¹⁰⁰ Vešović, M., Radenović, V., *Štete od poplava platiti samo članovima DPS-a*, dnevni list DAN, Podgorica, 28. februar 2013.

¹⁰¹ Ove inicijative podnesene su na inicijativu MANS-a nakon sprovedene analize biračkih spiskova.

¹⁰² Bogdanović, Milica, MANS: MUP učestvovao u izradi Zakona, a sad kaže da ne može da ga poštuje, dnevni list Vijesti, Podgorica, 3. april 2013

¹⁰³ MANS, *Izveštaj o vrstama izbornih zloupotreba biračkih spiskova i inspekcijskog nadzora*, Podgorica, jul 2013, MANS, *Izveštaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012*, Podgorica, novembar 2012.

Policy Paper

Ovim je dokazano da je inspekcijski nadzor nad centralnim biračkim spiskom mehanizam koji postoji na papiru ali se ne može efikasno sprovesti, kako je i potvrdio u svojoj izjavi Ministar unutrašnjih poslova.¹⁰⁴

D. Skupštinska Radna grupa

Skupština je formirala Radnu grupu za reviziju šest izbornih zakona¹⁰⁵ i pripremu amandmana do 18. juna 2013.¹⁰⁶

U njenom sastavu je dvanaest članova, po šest iz vladajućih i opozicionih partija, a kopredsjedavajući su predstavnici vlasti i opozicije. Predstavnici tri nevladine organizacije takođe učestvuju u radu grupe, ali nemaju pravo glasa.

Radna grupa je trebala da završi sa radom do 10. septembra, ali je traženo odlaganje do 31. oktobra 2013¹⁰⁷. Ni taj rok nije ispoštovan¹⁰⁸.

U međuvremenu, održani su lokalni izbori u tri opštine - Cetinju, Mojkovcu i Petnjici, a očekuju se skori izbori u još dvije opštine - Ulcinju i Beranama. Na proljeće će biti održani izbori u više od pola opština.

Zbog kašnjenja i nedostatka političkog dogovora, opozicija je nedavno preispitivala svoje učešće u

Radnoj grupi, i optužila DPS za opstrukcije u radu.¹⁰⁹

Radna grupa je aktivno razmatrala zakone od svog osnivanja do kraja oktobra, međutim svega nekoliko sastanaka je održano tokom novembra i decembra. Nakon konferencije na ovu temu koju je MANS organizovao sredinom decembra,¹¹⁰ Radna grupa je konačno zatražila ekspertsku pomoć EU. Imajući sve ovo u vidu, usvajanje ovih zakona prije predstojećih lokalnih izbora predstavljaće veliki izazov, ali je neophodno za obezbjeđivanje fer i slobodnih izbora.

¹⁰⁴ Ministar unutrašnjih poslova, Raško Konjević, potvrdio je da Ministarstvo ne može da izvrši inspekcijski nadzor CBS-a, jer ima samo šest zaposlenih kompetentnih za nadzor biračkih spiskovova. Babović, Dragana, Konjević: *Birački spisak zaključen, ne postoji niko ko može da ga mijenja*, Portal Vijesti Podgorica, 4. april 2013.

¹⁰⁵ Radna grupa razmatra: Zakon o biračkim spiskovima, Zakon o ličnoj karti, Zakon o registru prebivališta i boravišta, Zakon o izboru odbornika i poslanika, Zakon o finansiranju političkih partija i Zakon o crnogorskom državljanstvu.

¹⁰⁶ Skupština Crne Gore, *Zaključci o izgradnji povjerenja u izborni proces*, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. maja 2013.

¹⁰⁷ Radenović, Vukomir, *Rok ističe, nema novih produžetaka*, dnevni list DAN, Podgorica, 30. oktobar 2013.

¹⁰⁸ Radenović, Vukomir, *Za nedjelju bi da završe ono što nijesu za četiri mjeseca*, dnevni list DAN, Podgorica, 1. novembar 2013.

¹⁰⁹ MINA, *Predstavnici DF napustili radnu grupu*, Portal Vijesti, Podgorica, 5. novembar 2013.

¹¹⁰ MANS je organizovao sedmu Nacionalnu antikorupcijsku konferenciju 9. decembra 2013. godine u Podgorici.

III POLITIČKI KONTEKST

U Akcionom planu za Poglavlje 23 - Pravosuđe i temeljna prava, koji je dio pregovora o pristupanju Crne Gore EU, takođe je navedena važnost obezbjeđivanja transparentnosti i nadzora u finansiranju političkih partija, ali u dugoročnom smislu.

Ovim Akcionim planom se propisuje osnivanje Agencije za antikorupciju 2016. godine, koja će preuzeti sve nadležnosti koje se odnose na nadzor nad finansiranjem političkih partija, uključujući i postupke po otkrivenim zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja, od institucija koje su sada nadležne za ovu oblast.

Međutim, ovaj dokument ne propisuje bilo kakve aktivnosti koje se odnose na finansiranje partija u periodu od 2014. do 2016. godine, kada bi Agencija trebala da počne sa radom.

Umjesto kroz ovaj Akcioni plan, ove praznine bi trebalo da budu premoštene kroz reforme predviđene drugim strateškim dokumentom, Akcionim planom za sprovođenje Strategije za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala ¹¹¹, koji je Vlada usvojila u maju 2012 godine.

Ovaj Akcioni plan obavezuje Vladu da do kraja ove godine sprovede sve preporuke iz Izvještaja ODIHR-ove Misije za posmatranje parlamentarnih izbora 2012 godine.

Pored toga, njime se predviđa i unaprijeđenje Zakona o biračkim spiskovima do kraja juna 2013. godine, u cilju veće transparentnosti i preciznosti spiskova.

Akcioni plan takođe predviđa izmjene Zakona o finansiranju političkih subjekata do kraja septembra 2013. godine, u cilju preciziranja nadležnosti i djelotvornih mehanizama za nadzor u ovoj oblasti.

Prema Akcionom planu, Ministarstvo finansija je bilo u obavezi da donese Smjernice o korišćenju državnih resursa za vrijeme predizbornih kampanja do septembra 2013. godine.

Akcioni plan takođe propisuje da Ministarstvo rada i socijalnog staranja i Vladina Komisija za raspodjelu dijela sredstava budžetske reserve proaktivno objavljuju na svojim internet stranicama sve relevantne informacije o jednokratnim socijalnim davanjima koja su građanima isplaćena tri mjeseca prije bilo kojih izbora, kao i mjesec dana nakon njihovog održavanja, i to počevši od juna 2013. godine

Nijedna od ovih reformi nije realizovana do kraja 2013. godine. ¹¹².

¹¹¹ Dostupno na:
www.antikorupcija.me/index.php?option=com_phocadownload&view=category&download=236:akcioni-plan-za-sprovođenje-strategije-za-period-2013-2014-godine&id=7:p, last visited on 20 December 2013.

¹¹² Od 20. decembra 2013. godine.

Policy Paper

IV STAVOVI KLJUČNIH DONOSILACA ODLUKA

Političke partije imaju veoma različite stavove po pitanju afere „Snimak“ i aktivnosti sprovedenih od strane Parlamenta i tužilaštva. Međutim, izborni zakoni bi se mogli usvojiti glasovima manjih stranaka iz vladajuće koalicije i opozicije, uprkos stavu najveće vladajuće partije. Jedini izuzetak je Zakon o izboru odbornika i poslanika, za čije donošenje je neophodna dvotrećinska većina glasova u Parlamentu.

Lider veće vladajuće partije i premijer Crne Gore je izjavio: „DPS je, uprkos svom jasno negativnom stavu, prihvatila da učestvuje u parlamentarnoj istrazi, koja je završena. I što se nas tiče, to je pitanje završeno.“

Njegove partijske kolege dijele njegovo mišljenje, tvrdeći da je Snimak izmišljena afera. Kada je lider opozicione stranke Pozitivna Crna Gora otkrio je da je on dnevnom listu „Dan“ dostavio snimke, DPS je izjavio da je „afera Snimak konstruisana isključivo politički, za kratkoročnu upotrebu uoči predsjedničkih izbora“.¹¹³

Opozicija se oštro protivi. Oni su nezadovoljni rezultatima rada Anketnog odbora i krivičnim istragama.

Lider glavne opozicione koalicije, Demokratskog fronta, zatražio je od tužilaštva da procesuirati ili aktere afere ili članove opozicije zbog klevete članova DPS-a¹¹⁴. Nekoliko članova ove koalicije najavilo je mogućnost produblivanja političke krize u Crnoj Gori bojkotom parlamenta ukoliko Radna grupa ne ostvari bilo kakve rezultate po pitanju izmjene izbornih zakona¹¹⁵. Lideri

pojedinih opozicionih stranaka su čak razmatrali mogućnost bojkota izbora.¹¹⁶

Iz Pozitivne Crne Gore su naveli da DPS destabilizuje Crnu Goru metodama koje su se mogle čuti na snimcima,¹¹⁷ a aferu „Snimak“ smatraju „dokumentovanim političkom korupcijom i masovnom zloupotrebom državnih resursa u političke svrhe“¹¹⁸.

Manje stranke iz vladajuće koalicije su više za nego protiv prijedloga opozicije.

Predsjednik Skupštine Crne Gore i lider manje vladajuće partije je izjavio „da postoji puno sumnje u slobodne i fer izbore.“¹¹⁹ Predstavnici njegove stranke su takođe izjavili da „Radna grupa nije adekvatno iskoristila ukazanu priliku“.¹²⁰ Ova stranka je više naklonjena prijedlozima opozicije za izmjenu izbornih zakona, nego većoj vladajućoj partiji.

Predstavnici manjina, koje su takođe članice vladajuće koalicije¹²¹, su više govorili uopšteno i izbjegavali su da izraze konkretnije mišljenje o aferi¹²². Međutim, iskazali su pozitivan stav prema prijedlozima MANS-a po pitanju finansiranja političkih partija, a koje je razmatrala Radna grupa.

Danilović: *Selektivni bojkot dok se ne razriješi afera „Snimak“*, Portal Analitika, Podgorica, 22. oktobar 2013.

¹¹⁶ Srđan Milić, Predsjednik Socijalističke narodne partije (SNP). Snimak sa MANS-ove sedme Nacionalne antikorupcijske konferencije održane 9. decembra u Podgorici.

¹¹⁷ Darko Pajović, Predsjednik Pozitivne Crne Gore, Portal Analitika, *Pozitivna Crna Gora: DPS destabilizuje državu metodama iz afere „Snimak“*, Portal Analitika, Podgorica, 4. novembar 2013.

¹¹⁸ Azra Jasavić, potpredsjednica Pozitivne Crne Gore, snimak sa MANS-ove sedme Nacionalne antikorupcijske konferencije održane 9. decembra u Podgorici.

¹¹⁹ Ranko Krivokapić, predsjednik Skupštine Crne Gore i lider Socijaldemokratske partije (SDP). Ibid.

¹²⁰ Rifat Rastoder, predsjednik skupštinskog Odbora za politički sistem, pravosuđe i upravu i potpredsjednik SDP-a. Ibid.

¹²¹ Bošnjačka stranka, Hrvatska građanska inicijativa i dvije albanske partije.

¹²² Suljo Mustafic, lider Bošnjačke stranke, *Diskusija potpredsjednika Skupštine Crne Gore Sulja Mustafića o stanju ljudskih prava i sloboda na parlamentarnom Odboru za stabilizaciju i pridruživanje*, portal Bošnjačke stranke, 12. decembar 2013.

¹¹³ MINA, *DPS: Priznanje Pajovića potvrda da je afera „Snimak“ iskonstruisana*, Portal Vijesti, Podgorica, 4. novembar 2013.

¹¹⁴ Radenović, Vukomir, *Dok ima snimaka nema fer izbora*, dnevni list DAN, Podgorica, 10. decembar 2013.

¹¹⁵ Snimak sa MANS-ove sedme Nacionalne antikorupcijske konferencije održane 9. decembra u Podgorici. Portal analitika,

V MOGUĆI SCENARIJI

Nakon analize problema u izbornom procesu u Crnoj Gori, ali i trenutnih aktivnosti Skupštine i tužilaštva, kao i mišljenja ključnih donosilaca odluka, četiri scenarija se ističu kao najizvjesnija.

Status quo

Prva opcija je da ne dođe do izmjena izbornih zakona. Ovaj scenario može da odvede do druge političke krize, sa još radikalnijim opcijama - novim bojkotom, bilo parlamenta ili budućih izbora.

Nazadovanje

Drugi scenario bi podrazumijevao izmjene izbornih zakona, ali na gore. Ovaj scenario je najgori za Crnu Goru i njene građane jer može dovesti do većeg nepovjerenja javnosti u izborni proces.

Takođe, ovo bi svakako dovelo do veoma radikalnih poteza opozicionih stranaka, koji bi mogli da idu i dalje od bojkota parlamenta i izbora.

Unazađivanje postojećeg zakonodavstva bi takođe mogla uticati na proces integracija Crne Gore tj. na blokiranje njenog daljeg napretka ka Evropskoj uniji.

Djelimično poboljšanje

Treći najizvjesniji scenario je donekle bolja varijanta koja podrazumijeva djelimično usvajanje preporuka MANS-a - tj. neki nivo poboljšanja zakona, čime se donekle povećava povjerenje javnosti u nekim aspektima, usljed donekle poboljšane kontrole.

Ovaj scenario zavisi od toga koji će zakoni biti izmijenjeni a koji neće, i da li će neki zakoni

biti izmijenjeni na bolje a neki na gore, ali i od tempiranja izmjena zakonodavstva, s obzirom na to da će lokalni izbori u 14 crnogorskih opština biti održani u proljeće 2014. godine.¹²³

Ako izmjene budu usvojene i primijenjivane nakon izbora, njihov ishod bi bio vrlo sličan onom u scenariju Status quo.

Puna implementacija preporuka

Četvrti scenario je najpozitivniji, ali je u ovom trenutku upitno da li je on ostvarljiv u tako kratkom roku. Ovaj scenario bi podrazumijevao potpunu izmjenu zakonodavnog okvira na osnovu MANS-ovih preporuka koje su popisane na kraju ovog dokumenta.

Ovaj scenario bi, međutim, podrazumijevao obavezu Crne Gore da izdvoji više sredstava za rad Državne izborne komisije, u cilju unaprijeđenja administrativnih kapaciteta ove institucije. Upoređivanjem nacrtu Budžeta Crne Gore za 2014. godinu sa budžetom za 2013. godinu, moglo bi se zaključiti da, u ovom trenutku, Vlada Crne Gore ne namjerava da jača kapacitete DIK-a, pa se može pretpostaviti da je ovaj scenario još manje realističan od prethodnog.

S druge strane, ovaj scenario bi sasvim sigurno doveo do prekretnice u porastu povjerenja javnosti u izborni proces u Crnoj Gori, i do dugoročne političke stabilnosti.

¹²³ Lokalni izbori u Ulcinju su zakazani za 26. januar 2014., dok će izbori u Beranama biti održani krajem februara ili početkom marta. Lokalni izbori u ostalih 12 opština, uključujući i Podgoricu, najvjerovatnije će biti održani u aprilu 2014. godine.

VI PREPORUKE

Izgradnja povjerenja u izborni proces u Crnoj Gori je ključno očekivanje građana od svih organa vlasti, ali to je takođe i ključni uslov za dalji napredak Crne Gore u procesu evropskih integracija. U cilju borbe protiv zloupotrebe državnih resursa u predizbornoj kampanji i nepravilnosti u biračkim spiskovima, MANS je izradio niz preporuka za izmjene relevantnih zakona, na osnovu opsežnog istraživanja, najboljih praksi iz drugih zemalja i konsultacija sa svim relevantnim akterima.

A. Zloupotrebe državnih resursa

- 1) Ulogu parlamenta u nadzoru finansiranja izbora treba ojačati kako bi se povećala odgovornost i transparentnost. **Skupštinski Odbor za antikorupciju treba da uspostavi sistem praćenja finansiranja izbora.**
- 2) **Državna izborna komisija (DIK) treba da bude potpuno nezavisno tijelo**, sastavljeno od stručnjaka koji se ne bave politikom posljednjih deset godina.
- 3) **DIK treba da bude u potpunosti nadležna za sprovođenje** odredbi koje propisuju razne zabrane, i da pokreće prekršajne postupke protiv prekršilaca zakona **po službenoj dužnosti**. Partije treba da budu u obavezi da dostave informacije, u suprotnom im može biti zabranjeno učešće na izborima.
- 4) Sve javne institucije i državna preduzeća treba da budu u obavezi da **proaktivno dostavljaju podatke** o svojim izdacima DIK-u i Skupštini, od dana raspisivanja izbora do dva mjeseca poslije izbora, koji bi bili objavljeni na sajtu DIK-a. Ovo se posebno odnosi na podatke o zapošljavanju, raznim jednokratnim isplatama i kreditima, otpisivanju dugova i izgradnji infrastrukture. Zakon treba da propiše kazne za institucije koje blagovremeno ne dostave tačne podatke.
- 5) **Ugovore o radu** u javnom sektoru zaključene tokom predizborne kampanje, osim ugovora na neodređeno vrijeme, treba automatski smatrati poništenim.
- 6) **Isplatu raznih jednokratnih naknada i kredita** treba zabraniti od dana raspisivanja izbora do mjesec dana nakon izbora, uključujući:
 - a) subvencije i državne pomoći preduzećima;
 - b) otpisivanje PDV-a i drugih poreza;
 - c) jednokratnu vanrednu pomoć za penzionere;
 - d) kredite poljoprivrednicima i preduzetnicima;
 - e) otpremnine;
 - f) isplate za devizne štednje;
 - g) raspodjelu stanova i stambenih kredita;
 - h) raspodjelu udžbenika i školskog pribora;
 - i) jednokratne novčane naknade štete prouzrokovane poplavama i drugim elementarnim nepogodama;
 - j) sve druge isplate koje mogu na bilo koji način da utiču na pojedinca ili grupu ljudi da glasaju za neku koaliciju, političku partiju ili kandidata;

Agencija za borbu protiv korupcije Srbije ima pravo na neposredan i slobodan pristup računovodstvenim evidencijama i dokumentaciji političkih partija i njihovih zadužbina ili fondacija.

U Bosni, ukoliko politička partija ne dostavi dokumente Državnoj izbornoj komisiji, kandidatu te stranke može biti zabranjeno učešće na izborima.

- 7) Svako uvećanje ukupnog iznosa za jednokratnu socijalnu pomoć ili redovnu socijalnu pomoć od preko 5 % u odnosu na prosječne mjesečne isplate istih tokom prethodnih 12 mjeseci (od strane svake institucije), treba da bude zabranjeno od dana raspisivanja izbora do tri mjeseca poslije održavanja izbora.
- 8) Donacije državnoj upravi ili lokalnim samoupravama treba zabraniti od dana raspisivanja izbora do tri mjeseca nakon njihovog održavanja.

B. Nepravilnosti u biračkim spiskovima

B.1. Prioritetne preporuke

1. Ministarstvo unutrašnjih poslova treba da bude odgovorno za vođenje Centralnog biračkog spiska, čime će se poboljšati efikasnost i odgovornost za tačnost podataka.
2. Posmatračima izbora treba obezbijediti kopiju Centralnog biračkog spiska i obavezati ih da štite privatnost građana u skladu sa standardima Evropskog suda za ljudska prava.
3. Treće strane treba da imaju pravo da podnesu inicijative za inspekcijski nadzor biračkih spiskova.
4. Političke partije i posmatrači izbora treba da imaju pristup i tehničke mogućnosti da uporede baze onih podataka koji ulaze u birački spisak, kao što su podaci o državljanstvu, matična kniga umrlih, izdate lične karte i sl.
5. CBS treba da sadrži sljedeće podatke za svakog birača:
 - ime roditelja ili staratelja,
 - broj lične karte i datum izdavanja,
 - kopija odluke o upisu u CBS,
 - uvjerenje o državljanstvu,
 - sve dokumente na osnovu kojih se mijenjaju podaci birača.
6. Vrste podataka koje je dozvoljeno mijenjati u CBS-u i uslovi pod kojima se oni mogu mijenjati treba da budu precizno određeni u cilju spriječavanja diskrecionih odluka o izmjeni podataka birača.
7. Treba propisati detaljne procedure za inspekcijski nadzor biračkih spiskova, u skladu sa Zakonom o inspekcijskom nadzoru, uz kraće ali razumne vremenske rokove. Treba uvesti kazne za nesprovođenje ili neodgovarajuće sprovođenje nadzora.
8. Ministarstvo unutrašnjih poslova treba da razvije novi softver za upoređivanje podataka iz biračkog spiska sa drugim postojećim bazama podataka, ali ne smije biti automatski ažuriranih izmjena ili

Zakon u Hrvatskoj nalaže da birački spiskovi sadrže broj lične karte, zajedno sa jedinstvenim matičnim brojem građana, dok u Srbiji birački spiskovi moraju da sadrže podatke o imenu roditelja ili staratelja birača.

Kosovo je zanimljiv primjer u pogledu transparentnosti CBS-a, gdje Zakon o izborima propisuje da „Centralna izborna komisija dostavlja akreditovanim posmatračima izbornog procesa elektronsku verziju biračkog spiska.” Dakle, Centralna izborna komisija uključuje ne-političke subjekte u izborni proces i tako obezbjeđuje transparentnije i demokratskije izbore.

brisanja podataka bez prethodnog pismenog odobrenja, kako bi se izbjegle slučajne ili namjerne administrativne greške koje bi rezultirale uskraćivanjem biračkog prava nekim građanima.

9. Podatke iz CBS-a i drugih baza podataka treba uporediti, a sve „duplirane unose“, preminula lica i druga lica bez biračkog prava treba izbrisati iz biračkog spiska.

B.2. Srednjoročne preporuke

10. Zakon o državnom premjeru i katastru nepokretnosti treba izmijeniti tako da propisuje obavezu popisivanja svih ulica i kuća na teritoriji države u katastar, čime bi se obezbijedilo da CBS sadrži precizne adrese i brojeve kuća za sve birače.

11. Zakon o registrima prebivališta i boravišta treba izmijeniti uvođenjem instituta „aktivna registracija prebivališta“ najmanje dva mjeseca prije izbora, za građane koji žive u inostranstvu a žele da ostvare svoje pravo glasa u Crnoj Gori, kako bi mogli da dokažu da su i dalje stanovnici i državljani Crne Gore i ispune kriterijume biračkog prava.

U cilju prečišćavanja biračkog spiska od višestrukog upisa lica na jednoj adresi, Hrvatska je usvojila Pravilnik o registru prostornih jedinica; u skladu sa njim, Katastar nepokretnosti ima unaprijeđenu evidenciju usljed dodjeljivanja naziva svim ulicama, kao i dodjeljivanjem brojeva svim kućama u ruralnim područjima. Ovo je rezultiralo nestankom adresa bez broja (adrese BB), dakle smanjena je mogućnost upisivanja nepostojećih birača ili birača koji ne žive na tim adresama u birački spisak. Ova evidencija je potom umrežena sa evidencijom prebivališta, u cilju dobijanja preciznih informacija o broju lica koja žive na jednoj adresi, i u cilju provjere tačnosti podataka unijetih u ove registre. Ministarstvo uprave je pokrenulo i veb aplikaciju koja građanima omogućava da provjere da li su podaci u registrima tačni, kao i da prijave nepravilnosti.

Kako bi se osiguralo da svi upisani birači nastave da uživaju pravo glasa, Hrvatska je uvela institut „aktivne registracije“ birača. Ovim se podrazumijeva obaveza svakog birača koji živi izvan Hrvatske da potvrdi svoje biračko pravo pred hrvatskim institucijama i diplomatskim i konzularnim predstavništvima. Niko od glasača koji žive van Hrvatske ne može ostvariti svoje pravo da glasa ako nije obavio/-la aktivnu registraciju prije izbora.

Glavni izvori i preporučena literatura

Dokumenti:

- Evropska komisija, *Izvještaj o napretku Crne Gore za 2013. godinu*, Brisel, 16. oktobar 2013. godine (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/mn_rapport_2013.pdf, provjereno 27. novembra 2013. godine).
- Evropska komisija, *Izvještaj o napretku Crne Gore za 2012. godinu*, Brisel, 10. oktobar 2012. godine (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/mn_rapport_2012_en.pdf, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Evropska komisija, *Zaključci o Crnoj Gori (ekstrakt iz Prepiske Komisije sa Evropskim parlamentom i Savjetom o "Strategija proširenja i glavni izazovi za 2012.-2013. godinu)* (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/mn_conclusions_2012_en.pdf, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Evropska komisija, *Izvještaj o skriningu za Crnu Goru*, Brisel, 12. novembar 2012. godinu (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/montenegro/screening_reports/20130218_screening_report_montenegro_ch23.pdf, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Evropska unija - Parlamentarni odbor za stabilizaciju i pridruživanje Crne Gore, *Deklaracija i preporuke*, Podgorica, 30. april 2013. godine (<http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201305/20130502ATT65542/20130502ATT65542EN.pdf>, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Evropski parlament, *Rezolucija Evropskog parlamenta od 18. aprila 2013. godine u vezi Izvještaja o napretku Crne Gore za 2012. godinu*, Brisel, 18. april 2013. godine (http://www.mip.gov.me/en/images/stories/download/Resolution_about_Montenegro.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Evropski parlament, *Rezolucija o Izvještaju o napretku Crne Gore za 2013. godinu*, Brisel, 18. april 2013. godine (http://www.mip.gov.me/en/images/stories/download/Resolution_about_Montenegro.pdf, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- OEBS/ODIHR Međunarodna misija za posmatranje izbora, *Izvještaj o preliminarnim nalazima i zaključcima*, Podgorica, 8. april 2013. godine (<http://www.osce.org/me/odihr/elections/100551>, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- OEBS/ODIHR, *Predsjednički izbori u Crnoj Gori - Finalni izvještaj ograničene OEBS/PDIHR misije za posmatranje izbora*, Varšava, 25. jun 2013. godine (<http://www.osce.org/odihr/elections/103093>, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Ograničene OEBS/ODIHR misije za posmatranje izbora, *Prijevremeni parlamentarni izbori 14. oktobar 2012. godine*, Varšava, 7. decembar 2012. godine (<http://www.osce.org/me/odihr/elections/98696>, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Anketni odbor, *Tehnički izvještaj*, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. jul 2013. godine (http://www.skupstina.me/~skupcg/skupstina/cms/site_data/DOC25/OSTALI%20AKTI/257_0.PDF, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Vučković, Veselin, *Informacija*, Vrhovno državno tužilaštvo, Podgorica, 4. oktobar 2013. godine (http://tuzilastvoscg.me/media/files/TU_802-13-%2004_10_2013_%20INFORMACIJA.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Državna revizorska institucija, *Izvještaj o reviziji završnog računa Budžeta Crne Gore za 2012. godinu*, Podgorica, 30. septembar 2013. godine (<http://www.dri.co.me/1/doc/Izvjestaj%20o%20reviziji%20zavrsnog%20racuna%20Budzeta%20Crne%20Gore%20za%202012.%20godinu.pdf>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Skupština Crne Gore, *Odluka o otvaranju parlamentarne istrage i otvaranju Anketnog odbora za prikupljanje informacija i činjenica o događajima koji se odnose na rad državnih organa, povodom objavljivanja audio snimaka i transkripta sa sjednica organa i tijela Demokratske partije socijalista*, Podgorica, 31. maj 2013. godine (http://www.skupstina.me/images/dokumenti/Anketni_odbor/ODLUKA.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).

Policy Paper

- Skupština Crne Gore, *Zaključci o izgrađivanju povjerenja u izborni proces*, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. maj 2013. godine (<http://www.skupstina.me/images/dokumenti/radna-tijela/Radna-grupa-za-izgra%C4%91ivanje-povjerenja-u-izborni-proces/Zakljucci-Skupstine-Crne-Gore-o-izgradjivanju-povjerenja-u-izborni-proces.PDF>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Centar za monitoring i istraživanje (CEMI), *Upotreba državnih sredstava u toku izborne kampanje*, Podgorica, 2010. godine (http://cemi.org.me/images/dokumenti/studije/studija_udr.pdf, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- Centar za demokratsku tranziciju (CDT), *Finansiranje političkih partija*, Podgorica, November 2012 (<http://www.cdtmn.org/images/stories/docs/cg/2012-05-fpp-2011-cg.pdf>, provjereno 28. novembra 2013.).
- Demokratska partija socijalista, *Izvještaj o radu odbora DPS-a Glavnog grada Podgorica u periodu od izbornih aktivnosti po mjesnim organizacijama odbora DPS-a Glavnog grada Podgorica*, Podgorica, jun 2012. godine (www.mans.co.me/wp-content/uploads/IzvjestajOdboraDPS-aPG.pdf, provjereno 28. novembra 2013.).
- MANS, *Izvještaj o zloupotrebama državnih resursa i javnih ovlašćenja u kampanji za parlamentarne izbore 2012. godine*, Podgorica, novembar 2012. godine (http://www.mans.co.me/wp-content/uploads/mans/publikacije/zloupotrebe_kampanja_2012/misuses_election2012.pdf, provjereno 28. novembra 2013. godine).
- MANS, *Izvještaj o vrstama izbornih zloupotreba biračkih spiskova i inspekcijaskog nadzora*, Podgorica, jul 2013. godine (www.mans.co.me/wp-content/uploads/tiki/IzvjestajIzbornihZloupotrebaliNadzora.pdf, provjereno 4. decembra 2013.).
- MANS, *Izvještaj o vrstama izbornih zloupotreba - državna sredstva*, Podgorica, jul 2013. godine (<http://www.mans.co.me/wp-content/uploads/tiki/IzvjestajDrzavnaSredstvaFINJ.pdf>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

Medijski izvori:

- Giannoulis, Karafillis, New Europe Online, *Potrebna je revizija izbora u Crnoj Gori*, 1. mart 2013. godine (<http://www.neurope.eu/article/elections-montenegro-needs-review>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Dnevni list DAN, 10 audio snimaka sjednice Predsjedništva Demokratske partije socijalista, dostupni na:
 - 16. februara 2013. godine (<http://www.dan.co.me/transcri/Audio96k.mp3>)
 - 17. februara 2013. godine (<http://www.dan.co.me/transcri/Audio02896k.zip>)
 - 21. februara 2013. godine (<http://www.dan.co.me/transcri/Audio03696k.zip>)
 - 27. februara 2013. godine (<http://www.dan.co.me/transcri/Audio03396k1.25.04.mp3.zip>)
 - 28. februara 2013. godine (www.dan.co.me/transcri/Audio033_1.25.06.900_do_1.55.54.mp3.zip)
 - 5. marta 2013. godine (http://www.dan.co.me/transcri/Audio_0331_55_54_2_27_04.zip)
 - 1. aprila 2013. godine (http://www.dan.co.me/transcri/Audio_1_april.zip)
 - 4. aprila 2013. godine (http://www.dan.co.me/transcri/Audio_033_02_54_34_02_56_29.zip)
 - 5. aprila 2013. godine (http://www.dan.co.me/transcri/Audio_033_01_29_58_kraj.zip)
 - 9. aprila 2013. godine (<http://www.dan.co.me/transcri/Audio02496.zip>).
- Dnevni list DAN, šest audio snimaka kupovine glasova na Cetinju, dostupni na:
 - <http://www.youtube.com/watch?v=KPYeKcgPu2g&feature=youtu.be>
 - http://www.youtube.com/watch?v=vll_W2xOmm0&feature=youtu.be
 - <http://www.youtube.com/watch?v=xtDtFP5zPoQ&feature=youtu.be>
 - <http://www.youtube.com/watch?v=9hC6SX7ysjg&feature=youtu.be>
 - <http://www.youtube.com/watch?v=b3YP2qrv8Ek&feature=youtu.be>
 - <http://www.youtube.com/watch?v=0Qvjhe68naU&feature=youtu.be>
 - <http://www.youtube.com/watch?v=Dr8ibBTacV4&feature=youtu.be>.
- Dnevni list DAN, audio snimak kupovine glasova u Petnjici, www.youtube.com/watch?v=hN31Rp8PKD8&feature=youtu.be.
- Dnevni list DAN, video snimak sa sjednice DPS-a u Plavu, <http://www.youtube.com/watch?v=RbQHBP4Mwy4>.
- Lajović, Vuk, Vijesti, *Budva: Direktor broji podobne nastavnike*, Podgorica, 18. mart 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/budva-direktor-skole-broji-podobne-nastavnike-clanak-118675>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

- Četković, Jelena, Drobnič: *Promijenite Ustav, riješite aferu „Snimak“ i idete dalje ka EU*, Podgorica, 19. jul 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/drobnic-promijenite-ustav-rijesite-aferu-snimak-idete-dalje-ka-eu-clanak-139683>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- M., Bo., *Zaustavićemo pregovore ako se ne ravijetli „Snimak“*, Dnevni list Dan, Podgorica, 25. maj 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2013-05-25&clanak=381378>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Helsinkiški komitet za ljudska prava, *Sudbina državne zajednice: referendum, laži i video snimci*, 2006. godine (http://www.helsinki.org.rs/hcharter_t06a07.html, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Jovanović, Jelena, *DPS nudi novu ličnu za siguran glas*, Podgorica, 1. mart 2013. godine (www.vijesti.me/vijesti/dps-nudi-novu-licnu-siguran-glas-clanak-116045, provjereno 4. decembra 2013.).
- Vešović, Marko, Đukanović: *stare lične zamijeniti našim ljudima*, Dnevni list DAN, Podgorica, 13. april 2013. (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2013-04-13&rubrika=Vijest%20dana&najdatum=2013-04-05&clanak=374545&naslov=%D0u%ADka%ADno%ADvi%E6:%20Sta%ADre%20li%E8%ADne%20za%ADmi%ADje%ADni%ADti%20na%AD%B9im%20lju%ADdi%ADma>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Radenović, Vukomir, *Gvozdenović potvrdio da DPS broji sigurne glasove*, Dnevni list DAN, Podgorica (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2013-07-11&clanak=388393&naslov=Gvo%ADzde%ADno%ADvi%26%2365533%3Bpo%ADtvr%ADdio%20da%20DPS%20pre%ADbr%ADja%ADva%20si%ADgur%ADne%20gla%ADso%ADve>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Vučinić, Željka, Kajošević, Samir, *DPS krenuo u kampanju: Dijele udžbenike za glas*, Portal Vijesti, Podgorica, 23. avgust 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/dps-krenuo-kampanju-dijele-udzbenike-glas-clanak-88803>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- B., M., Lekić: *Izbori u CG su pokradeni, dokazaćemo*, Podgorica, Telegraf, 9. april 2013. godine (www.telegraf.rs/vesti/638813-lekic-izbori-u-cg-su-pokradeni-dokazacemo, provjereno 4. decembra 2013.).
- MINA, Šabović: *Bilo je krađe na izborima*, Vijesti, Podgorica, 21. april 2013. godine (www.vijesti.me/vijesti/sabovic-bilo-je-krade-izborima-clanak-124637, provjereno 4. decembra 2013.).
- Pejović, Igor, Pavlović: *Martinović vodi bazu podataka*, Vuksanović koordinira pritiscima, Podgorica, Vijesti, 10. jul 2012. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/pavlovic-martinovic-vodi-bazu-podataka-vuksanovic-koordinira-pritiscima-clanak-81970>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Radenović, Vukomir, *Direktori popisivali za koga glasaju zaposleni*, Dnevni list DAN, Podgorica, 7. februar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2013-02-07&rubrika=Politika&najdatum=2013-02-16&clanak=367643&naslov=Di%ADrek%ADto%ADri%20po%ADpi%ADsi%ADva%ADli%20za%20ko%ADga%20gla%ADsa%ADju%20za%ADpo%ADsle%ADni>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Babović, Dragana, Konjević: *Birački spisak je zaključen, ne postoji niko ko može da ga mijenja*, Portal Vijesti, Podgorica, 4. april 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/konjevic-biracki-spisak-zaključen-ne-postoji-niko-ko-moze-da-ga-mijenja-clanak-121632>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Vešović, M., *Glasačima daval po 50 eura*, Dnevni list DAN, Podgorica, 4. april 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2013-04-07&rubrika=Vijest%20dana&najdatum=2013-04-03&clanak=374285&naslov=Gla%ADsa%AD%E8%ADma%20da%ADva%ADli%20po%2050%20eura>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Cafe del Montenegro, *Afera „Snimak“: Štete od poplava platiti samo članovima DPS-a*, Podgorica, 28. februar 2013. godine (<http://www.cdm.me/politika/afera-snimak-stete-od-poplava-platiti-samo-clanovima-dps-a>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Kosović, Srđan, *Audio snimak: DPS izborna strategija - Jedan zaposleni, četiri glasa*, Podgorica, 15. februar 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/audio-snimak-dps-izborna-strategija-jedan-zaposlen-cetiri-glasa-clanak-114052>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Jovanović, Jelena, Đurović, Milica, *Dobili otkaz jer nisu htjeli da na poslu nose majice sa zaokruženim brojem 11*, Portal Vijesti, Podgorica, 13. oktobar 2012. godine (www.vijesti.me/vijesti/dobili-otkaz-je-nisu-htjeli-da-poslu-nose-majice-sa-zaokruženim-brojem-11-clanak-95855, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- MINA, MONSTAT: *Ne mogu se porediti podaci iz biračkog spiska i popisa*, Portal Vijesti, Podgorica, 24. septembar 2012. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/monstat-ne-mogu-se-porediti-podaci-birackog-spiska-popisa-clanak-93054>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Vešović, Marko, *Završili smo da pet DPS-ovaca zaposlimo u Nacionalnim parkovima*, Dnevni list DAN, Podgorica, 7. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2013-11-09&rubrika=Vijest%20dana&najdatum=2013-11-09>

07&clanak=404811&naslov=Zavr%20ili%20smo%20da%20pet%20DPS-ovaca%20zaposlimo%20u%20Nacionalnim%20parkovima, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, Vešović, Marko, *Parama za otpremnine plaćani glasovi za DPS*, Dnevni list DAN, Podgorica, 12. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2013-11-12&clanak=405626>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, Vešović, Marko, *Za birače vlasti 70.000 eura odštete*, Dnevni list DAN, Podgorica, 13. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2013-11-13&clanak=405765>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, Vešović, Marko, *U Mojkovcu ponovo glasaju „fantomi“*, Dnevni list DAN, Podgorica, 11. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2013-11-11&clanak=405482>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, Vešović, Marko, *Direktor davao posao kako bi skupio glasove*, Dnevni list DAN, Podgorica, 9. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Vijest%20dana&datum=2013-11-09&clanak=405140>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Vešović, M, Radenović, V, *„Eliminišimo Janka da preuzmemo Željezaru“*, dnevni list DAN, Podgorica, 27. februar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Vijest%20dana&datum=2013-02-27&clanak=369374>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Vešović, Marko, *Glasaj za Bogdanovića, evo ti 100 eura u znak pažnje*, Dnevni list DAN, Podgorica, 12. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Vijest%20dana&datum=2013-11-12&clanak=405622>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Vešović, Marko, *Davali smo 30 eura prije a 30 poslije glasanja*, Dnevni list DAN, Podgorica, 19. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&datum=2013-11-26&rubrika=Vijest%20dana&najdatum=2013-11-19&clanak=406630&naslov=Davali%20smo%2030%20eura%20prije%20a%2030%20poslije%20glasjanja>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Bogdanović, Milica, *U državnu firmu preko agencije za posredovanje*, Portal Vijesti, 16. jul 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/u-drzavnu-firmu-preko-agencije-posredovanje-clanak-139087>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, *Rok ističe, nema novih prođužetaka*, Dnevni list DAN, Podgorica, 30. oktobar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&clanak=403667&datum=2013-10-30&naslov=Rok%20isti%20e,%20nema%20novih%20prođu%20B%20etaka>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, *Za nedjelju bi da završe ono što nijesu za četiri mjeseca*, Dnevni list DAN, Podgorica, 1. novembar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&clanak=403925&datum=2013-11-01&naslov=Za%20nedjelju%20bi%20da%20zavr%20e%20ono%20%20B%20to%20nijesu%20za%20%20E%20tiri%20mjeseca>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Radenović, Vukomir, *Zbog snimka mogu i totalni bojkot parlamenta*, Dnevni list DAN, Podgorica, 20. oktobar 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Vijest%20dana&datum=2013-10-20&clanak=402291&naslov=Zbog%20%26%238222%3BSnimka%26%238221%3B%20mogu%20i%20totalni%20bojkot%20parlamenta>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Vešović, Marko, *Ćutanje administracije krije manipulacije*, Dnevni list DAN, Podgorica, 26. jul 2013. godine (<http://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Politika&datum=2013-07-26&clanak=390313&naslov=%C6utanje%20administracije%20krije%20manipulacije>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-MINA, *Predstavnici DF napustili radnu grupu*, Portal Vijesti, Podgorica, 5. novembar 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/predstavnici-df-a-napustili-radnu-grupu-clanak-158786>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-Kajošević, Samir, MINA, *Jelić i Vukčević tvrde da su govorili o građanima, a ne o članovima DPS-a*, Portal Vijesti, Podgorica, 18. jun 2013. godine (<http://www.vijesti.me/vijesti/jelic-vukcevic-tvrde-da-su-govorili-gradanima-a-ne-clanovima-dps-a-clanak-134327>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

-MINA, *DPS: Priznanje Pajovića potvrda da je afera „Snimak“ iskonstruisana*, Portal Vijesti, Podgorica, 4. novembar 2013. (<http://www.vijesti.me/vijesti/dps-priznanje-pajovica-potvrda-da-je-afeta-snimak-iskonstruisana-clanak-158603>, provjereno 16. decembra 2013.).

-Suljo Mustafić, potpredsjednik Skupštine Crne Gore i lider Bošnjačke stranke, *Diskusija potpredsjednika Skupštine Crne Gore Sulja Mustafića o stanju ljudskih prava i sloboda na parlamentarnom Odboru za stabilizaciju i pridruživanje*, portal Bošnjačke stranke, 12. decembar 2013.

(<http://www.bscg.me/aktuelnosti/diskusija-potpredsjednika-skupstine-crne-gore-sulja-mustafica-o-stanju-ljudskih-prava-i-sloboda-na-parlamentarnom-odboru-za-stabilizaciju-i-pridruzivanje/>, provjereno 19. decembra 2013.).

Zakoni

- Zakon o biračkim spiskovima - Crna Gora
(www.rik.co.me/regulativa/Zakoni/Zakon%20o%20birackim%20spiskovima.pdf, provjereno 4. decembra 2013.).
- Zakon o finansiranju političkih partija - Crna Gora
(www.rik.co.me/regulativa/Zakoni/Zakon_o_finansiranju_politickih_partija.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o izboru odbornika i poslanika - Crna Gora
(http://www.rik.co.me/regulativa/Zakoni/zakon_o_izboru_odbornika_i_poslanika.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Krivični zakonik Crne Gore (<http://www.tuzilastvocg.co.me/dokumenti/Krivicni%20zakonik.pdf>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o registrima prebivališta i boravišta - Crna Gora
(<http://www.sluzbenilist.me/PravniAktDetalji.aspx?tag=%7B4B04118C-8F78-444D-A7C3-84DD2076EA36%7D>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini
([http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/Zakon%20o%20popisu-novi\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/Zakon%20o%20popisu-novi(1).pdf), provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o evidenciji birača - Slovenija (<http://www.uradni-list.si/1/content?id=77723>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o registru birača - Hrvatska (<http://www.zakon.hr/z/558/Zakon-o-registru-bira%C4%8Da>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o financiranju političkih aktivnosti i izborne promidžbe - Hrvatska
([http://www.izbori.hr/izbori/dip_ws.nsf/0/7C133696A56BC5CCC1257BE9004DCA30/\\$file/48_13.pdf](http://www.izbori.hr/izbori/dip_ws.nsf/0/7C133696A56BC5CCC1257BE9004DCA30/$file/48_13.pdf), provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o finansiranju političkih partija - Bosna i Hercegovina
(http://www.izbori.ba/Documents/documents/2012/Finansiranje_politickih_partija_2012_a.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o jedinstvenom biračkom spisku - Srbija
(www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_jedinstvenom_birackom_spisku.html, provjereno 4. decembra 2013.).
- Zakon o opštima izborima u Republici Kosovo (http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/zgjedhjetpergjithshme_sr_osiwvgcypa.pdf, provjereno 4. decembra 2013.).
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o opštim izborima u Republici Kosovo (http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/GZRK_87_sr_pilgpuksd.pdf, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Izorno pravilo br. 02/2013, Stvaranje, potvrđivanje, osporavanje biračkog spiska - Republika Kosovo
(http://www.kqz-ks.org/Uploads/Documents/2_gsqrxyftq.PDF, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Zakon o prebivalištu - Hrvatska (<http://www.zakon.hr/z/557/Zakon-o-prebivali%C5%A1tu>, provjereno 14. decembra 2013.).

Ostali izvori:

- Intervju sa Rifatom Rastoderom, Predsjednikom skupštinskog Odbora za politički sistem, pravosuđe i upravu, članom Radne grupe za izgrađivanje povjerenja u izborni proces i predstavnikom Socijaldemokratske partije (SDP), obavljen 26. novembra 2013. godine.
- Odgovori na upitnik dostavljeni od strane Veselina Radulovića, Pravnog savjetnika u skupštinskom Anketnom odboru za prikupljanje informacija i činjenica o događajima koji se odnose na rad državnih organa, povodom objavljivanja audio snimaka i transkripta sa sjednica organa i tijela Demokratske partije socijalista, od 25. novembra 2013. godine.
- Numerički tabelarni prikaz (<http://www.mid.gov.me/vijesti/118913/Numericki-tabelarni-prikaz-podataka-o-promjenama-nastalim-u-birackom-spisku.html>, provjereno 4. decembra 2013. godine).

- Numerički tabelarni prikaz o promjenama nastalim u biračkom spisku između parlamentarnih i predsjedničkih izbora
(http://www.mid.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=126785&rType=2&file=NTP_20130328.pdf)
- Zvanični sajt MONSTAT-a (<http://www.monstat.org/userfiles/file/publikacije/2013/11/3.zarade.pdf>, provjereno 4. decembra 2013. godine).
- Intervju sa bivšim visokim zvaničnikom DPS-a, koji je sproveden u februaru 2012. godine (ime nije objavljeno zbog zaštite zviždača).
- Anketni odbor, *Tehnički izvještaj*, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. jul 2013. (http://www.skupstina.me/-skupcg/skupstina/cms/site_data/DOC25/OSTALI%20AKTI/257_0.PDF, provjereno 30. novembra 2013.).
- Vučković, Veselin, *Informacija*, Vrhovno državno tužilaštvo, Podgorica, 4. oktobar 2013. (http://tuzilastvocg.me/media/files/TU_802-13-%2004_10_2013_%20INFORMACIJA.pdf, provjereno 30. novembra 2013.).
- Državna revizorska institucija, *Izvještaj o reviziji završnog računa budžeta Crne Gore za 2012. godinu*, Podgorica, 30. septembar 2013.
(<http://www.dri.co.me/1/doc/Izvjestaj%20o%20reviziji%20završnog%20racuna%20Budzeta%20Crne%20Gore%20za%202012.%20godinu.pdf>, provjereno 1. decembra 2013.).
- Skupština Crne Gore, *Odluka o otvaranju parlamentarne istrage i uspostavljanju Anketnog odbora za prikupljanje informacija i činjenica o događajima koji se odnose na rad državnih organa, povodom objavljivanja audio snimaka i transkripta sa sjednica organa i tijela Demokratske partije socijalista*, Podgorica, 31. maj 2013. (http://www.skupstina.me/images/dokumenti/Anketni_odbora/ODLUKA.pdf, provjereno 1. decembra 2013.).
- Skupština Crne Gore, *Zaključci o izgrađivanju povjerenja u izborni proces*, Skupština Crne Gore, Podgorica, 31. maj 2013. (<http://www.skupstina.me/images/dokumenti/radna-tijela/Radna-grupa-za-izgra%91ivanje-povjerenja-u-izborni-proces/Zakljucici-Skupstine-Crne-Gore-o-izgradjivanju-povjerenja-u-izborni-proces.PDF>, provjereno 1. decembra 2013.).